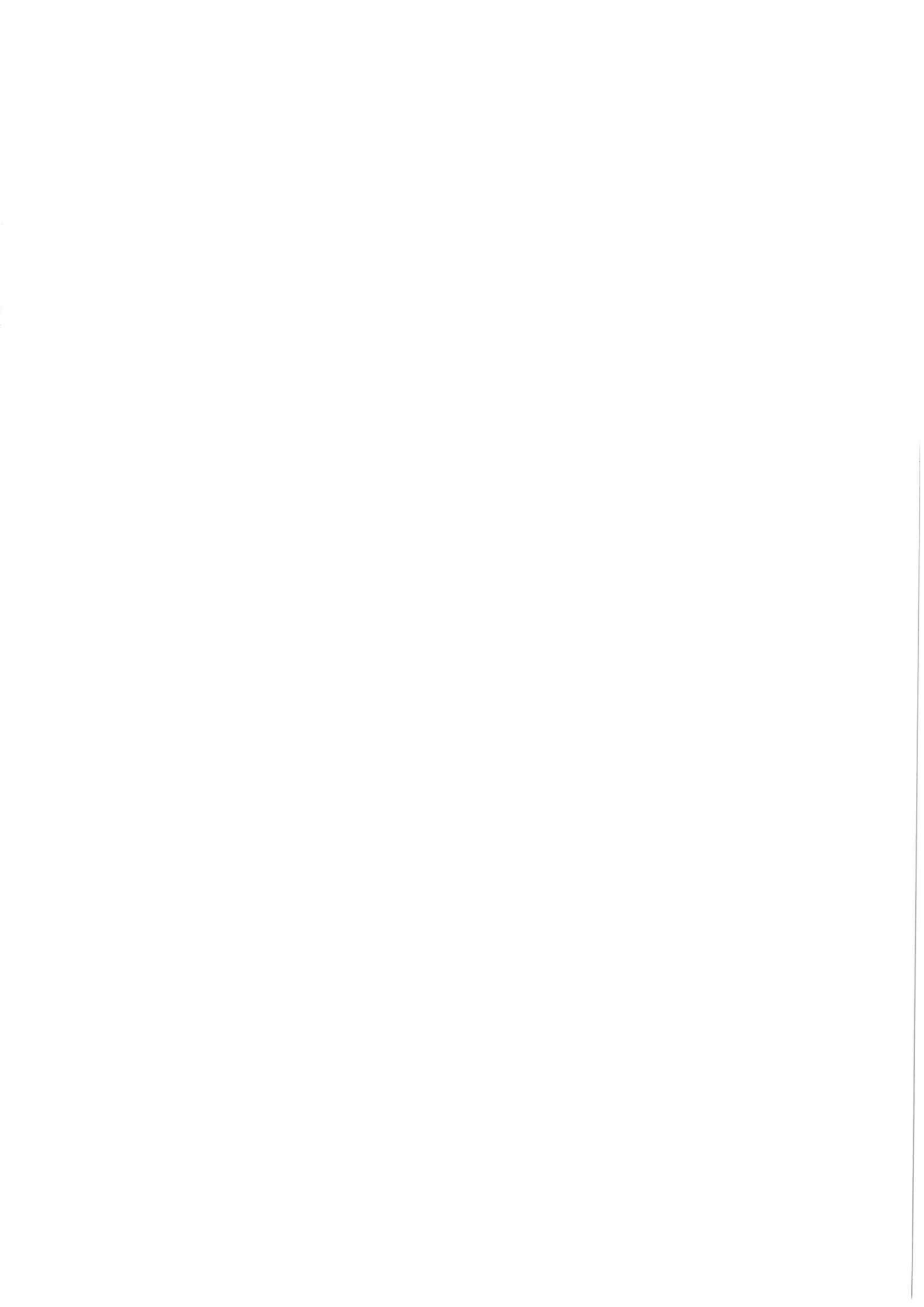


Knut Falck

DE STORE FALKE
FRA DE DANSKE KONGER



Niels Hesselbjerg Christensen



Knud Flensted

De store falke
fra de danske konger

Niels Hesselbjerg Christensen
Aalborg 1995

© 1995 Niels Hesselbjerg Christensen
Blegdalsparken 25,2
9000 Aalborg

ISBN 87-985700-0-5

Professor Ludvig Holberg 1729:

"Der føres og fra Island en stor mængde af falke, hvilke Islænderne fange og overlevere til Kongens falkenerer, hvilke betale for hver falk 5. 10. 15. Rdlr. lige som deres tegning er kostbar til ..."

Overjægermester C. C. Gram 1763:

"For at de islandske falke, som hidtil har været så berømte over hele verden, og som tillige har været for Hans Majestæt en særdeles prærogativ frem for alle andre puissancer, at kunne gøre present deraf til kejsere, konger og fyrster, ikke skulle blive for almindelige ..."

Indholdsfortegnelse:	
FORORD	3
Bemærkninger til læserne	4
KAPITEL 1. FALKENE OG FANGSTEN	5
Opgavens afgrænsning	5
En falkonerinstruks ca. år 1500	6
Falke og høge fra Norden	6
Redeunger kontra flyvedygtige falke (vildfang)	8
Den brabantiske fangstmetode	8
Teknikken i Skandinavien og på Island	10
Falkefangst på Island	12
Den brabantiske fangsthytte	13
Falketransport	14
KAPITEL 2. FALKEFANGST I DANMARK	15
Kongernes bestræbelser og kilderne	15
Tiden 1523 - 1660	15
Bevillingens bestanddele	16
Falkoner-instruksen af år 1500	19
Tiden 1660-1810	20
Slesvig og Holsten	21
KAPITEL 3. FALKEFANGST I NORGE	22
En fjern kongemagt	22
Kongemagtens bestræbelser 1560-1660	22
Steder og personer især før 1660	23
Familien Verbruggen (1561?)-1603-1651	24
Perioden 1660-1810	25
Vildfang eller redeunger	26
Digression til Sverige	27
Kort over Norge	30
KAPITEL 4. FALKEFANGSTEN PÅ ISLAND	31
Islændinge og udlændinge 1562-1640	31
Momm'ernes storhed og fald (1641-67)	33
Stigende kongelig interesse 1649-80	34
Under kgl. falkoneri 1680-1810	35
Fremgangsmåden efter ca. 1730	35
Hvide falke og digression til Grønland	37
KAPITEL 5. SKABNINGENS HERRE	38
Brugere af falke	38
Falkonererne fra Brabant	38
Bekymring for misbrug og rovdrift	40
Bekæmpelse af rovfugle	40
Falkefængernes arbejdsforhold i Norden	42
KAPITEL 6. FALKEGAVER	44
Falke i diplomatiets tjeneste	44
En spæd dansk begyndelse	45
Christian IV's falkegaver	46
Mellem Christian IV og Christian V	48
Islandske gave-falke under enevælden	48
Nogle løse ender	51

KAPITEL 7. KGL. DANSK FALKONERI 1680-1810	53
Oprettelse og formål	53
Personalet	53
Årets gang på gården	56
Islandsfalkenes afhentning	56
Ombord på falkeskibet	60
Den videre færd	61
Hvad kostede en presentfalk?	61
Kongens egne falke	62
KAPITEL 8. PÅ SPORET AF DANSK FALKEJAGT	63
Falkejagts væsen og former	63
Jagt med falke på hejrer	63
Falkejagt i Danmark	64
Falkefangst- og falkejagts-historikere	67
LITTERATUR	70
Følgende typer af henvisninger forekommer:	70
Kilde-værker og enkelte kildeneære skrifter er betegnet ved forkortelser (navnlig i bilag 2), som følger:	70
Litteratur iverdigt:	71
BILAG	73
Bilag 1. Priser fra falkemarkedet	73
Falke solgt i udlandet	73
Falke købt i Danmark	74
Falke købt på Island	74
Bilag 2. Brevfortegnelse 1523-1660 (gaver inkl.)	75
Bilag 3. Falkelejer i Danmark og Skånelandene i 15-1600-tallet	84
Kort over falkelejer i Danmark og Skånelandene	86
Bilag 4. Mangel på lærker og lærkefalke 1765	87
Bilag 5. Norske fangstilladelser 1560-1660	89
Bilag 6. Islandske fangstilladelser 1609-41	92
Kort over sysselinddelingen af Island	93
Bilag 7. Falkefængere på Island 1733 - 1777	94
Bilag 8. De fra Island nedsendte falke 1664 - 1806	96
Bilag 9. Fortegnelse over falkefængere og falkonerer	97
Bilag 10. Gavefalke 1574-1641	100
Bilag 11. Frederik den Stores afvisning 1742	101
Bilag 12. Falkonergårdsbreve	103
NOTER	109
Noter til kapitel 1	109
Noter til kapitel 2	110
Noter til kapitel 3	111
Noter til kapitel 4	112
Noter til kapitel 5	113
Noter til kapitel 6	114
Noter til kapitel 7	115
Noter til kapitel 8	116
Noter til bilag 1	117
ENGLISH SUMMARY	118
The large falcons from the Danish kings	118

Forord

Vi havde en Falkonergård på Frederiksberg, og nu ligger kun Falkonercentret og Falkoner Alle og minder os om det.

I leksika kan vi læse, at man gik på falkejagt i gamle dage, og at de danske konger forærede falke til udlandet.

Hvem var "man"? Hvordan, hvornår? Hvor mange og hvilke falke drejede det sig om?

En langvarig interesse for fugle og historie førte mig for en halv snes år siden ind på falkejagts historie. Senere fandt jeg ud af, at de levn, jeg kunne finde frem til om den sag, for Nordens vedkommende meget lidt handler om falkejagt, men desto mere om fangst af vilde falke.

"Nur die Fülle führt zu Klarheit, und im Abgrund wohnt die Wahrheit". En omtale i leksika af fangst her, af handel der, giver ikke indtrykket af omfanget af disse aktiviteter. Jeg begyndte at samle fra kilderne, og efterhånden svulmede materialet.

En hensigt med dette skrift er at give læseren en fornemmelse af netop omfanget, i tid, rum, af personale involveret i disse aktiviteter.

Og alligevel føler jeg, at materialet er ufuldstændigt, mangelfuldt. Dets omfang skal også holdes op mod den lange tid, det spænder over, næsten 300 år, 10 generationer, 10 oldenborgske konger. Måske er det alligevel spinkelt, i alt fald irriterende uvilligt til at besvare de spørgsmål, jeg har stillet det.

Jeg er ikke den første, der forsøger sig på denne opgave, og jeg skal nok forsøge at berette om mine ærværdige forgængere, på hvis skuldre jeg står.

Emnet fangst af falke er kun en mikroskopisk del af kulturhistorien. Alligevel må det have været af betydning for de danske konger, i betragtning af den lange tid de forsøgte at kontrollere denne aktivitet.

Nogle institutioner og personer har gennem det sidste årti været mig til hjælp og støtte gennem dette arbejde.

Først og fremmest må jeg takke Nederlandenes Ambassade for kontakter til de rette personer i Nederlandene. Jeg takker Petrus J.C.M. Bekkers og Johanna J. van Wingerden i Rosmalen, Brabant, for uvurderlig hjælp gennem årene og for lån af et arkivkopimateriale fra Rigsarkivet i København. Jacques van Gerven ved falkoner-museet i Valkenswaard har hjulpet mig til at forstå forskellene på fangsten af vandrefalke og gerfalke. Endvidere skylder jeg tak til pensioneret arkivar Egil Skall, Roskilde, for tydning af særlig vanskelige 1700-tals håndskrifter. Personalet på Nordjysk Landsbibliotek og på Ålborg Universitets Bibliotek takkes for tålmodighed med mine mange henvendelser.

Følgende skal takkes for at have påpeget litteratur, indgange eller synspunkter, som var nyttige eller nye for mig, eller for at have opmuntret mig til at gøre arbejdet færdigt:

Esther og Ole Berg, Jesper Sand Damtoft, Ole Geertz-Hansen, Joes Ramsøe Jacobsen, Freddy Jensen, Lone Dyrgård Jensen, Vivi Jensen, Bent og Kirsten Winther Kristensen, Børge og Tove Palm, Rasmus Reeh, Jens Seier og Lars Halling Sørensen.

Ved at løse mine PC-problemer, både på hardware og software siden, har Ole Brix-Pedersen og min søn Jens Hesselbjerg Christensen været mig til stor hjælp.

Bemærkninger til læserne

Dette skrift er forsynet med mange henvisninger, noter og bilag. Det skulle forhåbentligt være muligt at få udbytte af hoved-teksten uden at fordybe sig i disse. De læsere, der ønsker at studere noter og bilag, anbefales først at læse indledningen til afsnittet "Litteratur".

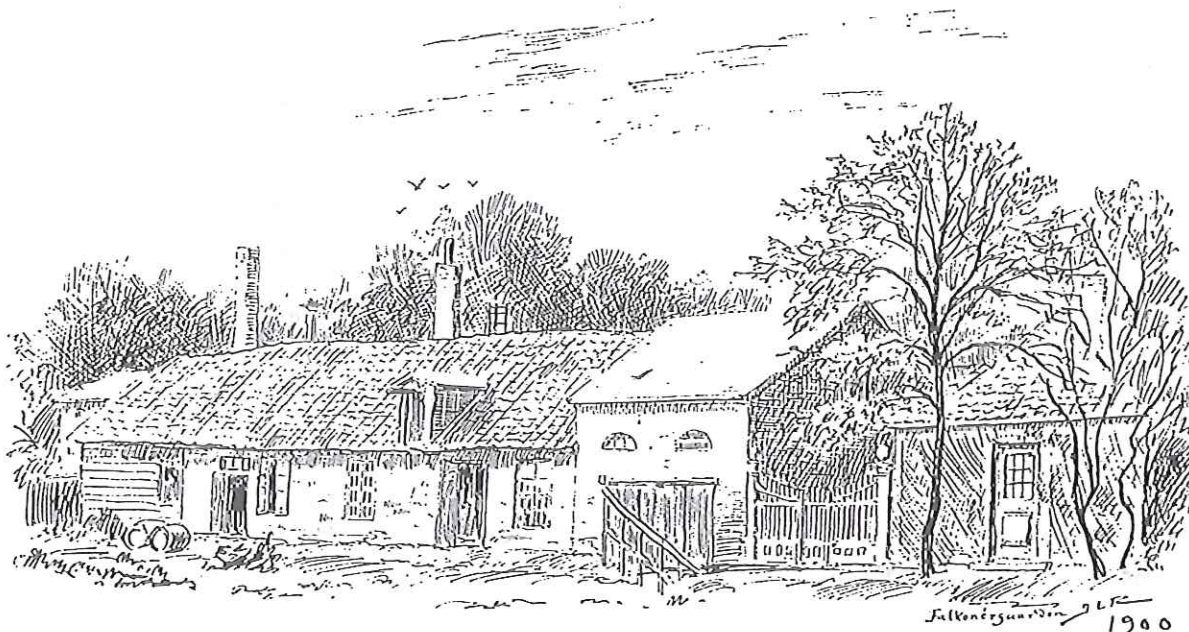
Falkejagtens teknik er ikke hoved-emnet for dette skrift. Angående dette emne henvises til Tillisch's bog fra 1949. Der vil nok være læsere, der undrer sig over, at jeg har lagt megen vægt på de professionelle falkefængere og falkonerer fra Brabant i Nederlandene. Jeg kunne ikke gøre andet, efterhånden som dokumentationerne hobede sig op.

Jeg har forsøgt at undgå ordene Holland og hollændere. Holland var i 15-1600-tallet betegnelsen for en lille, men betydningsfuld kyst-provins i Nederlandene. At det senere er blevet almindeligt at kalde hele den nordlige del af Nederlandene for Holland, og hele dette områdes indbyggere for hollændere, er en anden sag. Falkonerernes provins ligger inde i landet og hedder Brabant. Selv i vore dage bryder brabanterne sig ikke om at blive kaldt for hollændere. De er heller ikke flamlændere, som nogle falkoner-historikere desværre har kaldt dem.

En del stednavne i Sydsverige og Østnorge har ændret stavemåde gennem tiderne. Skulle jeg vælge den stavemåde, der blev anvendt for den aktuelle begivenhed, eller den nyeste? Jeg har givet afkald på at være konsekvent her.

Aalborg den 14.12.1995

N. H. C.



Falkonergaarden
Tegning af J. L. Ridter 1900, Københavns Bymuseum

KAPITEL 1. FALKENE OG FANGSTEN

Opgavens afgrænsning

Ved falkejagt forstås jagt på vildt ved hjælp af tæmmede og dresserede rovfugle, som oftest falke eller høge, men undertiden ørne. Falkejagts historie startede i Centralasien i årtusindet f. Kr., ja, måske endnu tidligere. Til Europa nåede denne jagtform i folkevandringstiden, og den kan dokumenteres for Syd- og Vesteuropa, Nordafrika, Grækenland og Sverige fra omkring 500 e. Kr.

Det er en udbredt opfattelse (fx i Kulturhistorisk Leksikon), at falkejagten aldrig blev dyrket så intenst i Norden, som den, i alt fald i perioder, blev dyrket andre steder. Men uanset om denne opfattelse skal revideres eller ej, så er det ubestrideligt, at fangsten af vilde falke og høge, med henblik på eksport til de europæiske falkejægere, fik et betydeligt omfang her i Norden. Falkeeksporten fra Island gik efterhånden over til at blive foræringer til fremmede fyrster. Det er disse udviklinger, der er hovedemnerne for dette skrift.

Dengang kunne det ikke lade sig gøre at få rovfuglene til at yngle i fangenskab; det har sikkert været forsøgt mange gange, men lykkedes først sent i dette århundrede. Man måtte derfor give afkald på opdræt, som man kendte det for hunde og heste, og måtte hente hver eneste fugl ude i den vilde natur. Selv om de eftertragtede rovfuglearter var almindeligere dengang end nu, måtte de alligevel hurtigt blive en mangelvare, i alt fald i civilisationens nærhed, og man måtte opsøge dem længere og længere væk, hvilket indebærer længere og længere transporter af disse sarte dyr, der skulle fodres regelmæssigt med rå, ufordærvet kød. Fuglene skulle derudover tæmmes, dresseres, plejes og øves. Dette medførte udvikling af falkefængere, falkeopkøbere og falkonerer.

Det er her hensigten at behandle en afgrænset del af falkefangstens historie, nemlig perioden 1523-1810 inden for det dansk-norske unions-kongerige. Digressioner til naboer og andre tider er uundgåelige, men vil ikke ved denne lejlighed blive fulgt op af dybtgående undersøgelser. Endvidere vil der blive set nøjere på falkegaverne fra denne periode. Datidens falkejagt i ud- og indland vil kun blive omtalt i korthed.

Valget af 1523 som begyndelsesår er mest begrundet i, at her begynder de trykte, tilgængelige samlinger af kildeskrifter: "Norske Rigsregistranter", "Kancelliets Brevbøger" (begyndende i "Danske Magazin" og som "Frederik den Førstes danske Registranter"). Endvidere er den foregående periode (endda med lidt overlap) dækket af afsnit om "falke", "høge" og "jagtfugle" i "Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder" [1].

Afslutningsåret 1810 er valgt, fordi det er tidspunktet for nedlæggelsen af det kongelige danske falkoneri med tilhørende officiel fangst af falke.

Kildematerialet til dette skrift fremgår af litteraturafsnittet samt bilag 2 og 12, men på dette sted skal anføres følgende:

Som primære kilder har jeg anvendt de trykte brevbogsværker, der dækker perioden 1523-ca. 1660, de kongelige kammerregnskaber (også trykt) dækkende 1650-1700, og ca. 250 brevkopier fra Rigsarkivet vedrørende falkesager (1730-1810), venligst udlånt mig fra Falkonermuseet i Valkenswaard ved P. Bekkers og J. van Wingerden [2].

Endvidere har jeg anvendt skrifter af bl.a. N. Horrebow (1752), M. Ketilson (1776/87), C. Deichman (1788), P.V. Jacobsen (1848), J. Reinhardt (1858), C. Weismann (1931), C.J. Tillisch (1949), O. Bø (1962) og J.M.P. van Oorschot (1974).

En falkonerinstruks ca. år 1500

Maximilian I af Habsburg (født 1459, tysk konge 1486, tysk-romersk kejser (ukronet) 1493, død 1519), sendte ca. år 1500 en instruks til sin øverste falkemester, hertugen af Østrig, som jeg på basis af Engelmanns kommentarer [3] udlægger som følger:

"... du, min hertug af Østrig, vil i Brabant finde mange falkonerer, som rejser til Danmark og Norge, hvor de får mange vandrefalke og gerfalke. Du skal engagere een af dem, og lade ham købe ved lejerne (fangststederne). Sørg for at give dem rigtigt foder, thi ellers giver de dem dårligt foder, som de gerne dør af, når man bringer dem derfra. De små brunlige vandrefalkehanner med de brede fødder er de bedste til (at gribe) hejrer ... og er sædvanligvis bedre end de store (hunner og gerfalke?), derfor skal du befale din købmand, at han kun køber de små brunlige falke ved lejerne."

Vi udleder heraf, at falkonerer fra Brabant (i Nederlandene) fangede vandrefalke og gerfalke i Danmark og Norge, at Maximilian gerne ville have falke til jagt på hejrer, at han anså unge vandrefalkehanner for de bedste til den sport, og at han foretrak at købe dem direkte ved fangststederne.

Maximilians note bærer præg af, at fangsten i Danmark og Norge, brabanternes rejser dertil, fyrstelige behov for jagt fugle til bl.a. hejrer, var veletablerede traditioner år 1500. Det er fortsættelsen af sådanne traditioner, vi vil beskæftige os med i det følgende.

Falke og høge fra Norden

De to nordiske fugle, som Maximilian omtalte, vandrefalken (*Falco peregrinus*) og gerfalken (*Falco rusticolus*) var allerede berømt i 1200-tallets store værk om falkejagt, "De arte venandi cum avibus", forfattet af en anden kejser og falkoner, nemlig Frederik II af Hohenstaufen (1194-1250) [4].

Vandrefalken hedder på hollandsk slechtvalk, på gammelt dansk sletfalk, slet i samme betydning som udtrykket "slet og ret", absolut ikke i nogen nedsættende betydning. En falkoner fra dette århundrede skriver: "The peregrine in this country can do all that these foreign hawks can do, and do it better..." [5].

Arten er udbredt over en stor del af den gamle verden; de nordlige og østlige racer er trækfugle, der under trækket passerer Sydsandinavien, Nordvesttyskland og Nederlandene; det er på grund af dette træk, at arten kaldes vandrefalk, skønt de sydlige racer er standfugle.

Gerfalken hedder nu jagtfalk, men denne betegnelse vil ikke blive brugt her, da man i kulturhistorisk sammenhæng kan hævde, at enhver anvendelig rovfugl er en "jagtfalk".

Inden for grænserne af det gamle dansk-norske unions-kongerige forekommer i vore dage tre racer af gerfalke, alle af interesse for falkoneriet. De er sikkert alle tre blevet mere fåtallige gennem de sidste århundreder, men det formodes, at deres udbredelse og trækforhold ikke har ændret sig ret meget; hvor mistanke herom haves, vil det blive nævnt.

Den skandinaviske gerfalk, *Falco rusticolus rusticolus*, er den mørkeste af de tre. Den hører hjemme i Skandinaviens bjergegne, yngede tidligere formentlig i hele det skandinaviske fjeldområde, nu sjældent syd for Sognefjord (61° n). Den er langt mere standfugl end de nordiske vandrefalke, men et beskedent antal strejfer til Sydsandinavien og Nordtyskland, hvor de overvintrer. Noget tyder på, at sådanne strejfgæster var hyppigere før i tiden.

Den islandske gerfalk, *Falco rusticolus islandus*, er noget lysere end førnævnte, hører hjemme på Island, og individer fra Sydøstgrønland henføres også til denne race.

De er standfugle. Det skal bemærkes, at vandrefalk, duehøg og stor tornskade ikke yngler, og næppe i historisk tid har ynglet, på Island.

Den vest- og nordgrønlandske gerfalk, *Falco rusticolus candicans*, er næsten hvid med små, sorte tegninger. Der er ingen skarp grænse til de sydøstgrønlandske, lysegrå, individer. Disse højnordiske fugle er trækfugle. En del overvintrer i Sydgrønland, nogle på Island, de nordskotske øer og Irland. Der er usikre, ældre betragtninger om deres lejlighedsvis forekomst i Skandinavien, Holsten og Nederlandene, men Island var den lokalitet, inden for en rimelig afstand fra civilisationen, hvor man sikrest kunne fange dem, selv om deres forekomst der hverken kunne kaldes regelmæssig eller talrig.

Fortidens falkejægere satte de lysegrå og hvide gerfalke meget højt. Moderne falkejægere er skeptiske over for gerfalkens anvendelighed; den bliver let syg uden for sit arktiske klima, og dens medfødte trang til på høges maner at jage bytte ved jorden gør den uegnet til den form for falkejagt, nutidens falkonerer ønsker at se [6].

Det kan være vanskeligt ude i naturen at skelne mellem den skandinaviske gerfalk og vandrefalken, specielt hvad ungfuglene angår. Det er imidlertid en kendsgerning, at falkonermarkedet skelnede mellem dem, vurderede deres brugelighed til falkejagten forskelligt, efter kriterier som nutiden måske vil finde irrelevante. Hosstående oversigt skulle summere de vigtigste zoologiske forskelle [7].

	Nordlig Vandrefalk	Skandinavisk Gerfalk
Længdemål:	38 - 48 cm	51 - 61 cm
Vægt hanner:	600 - 700 gram	1000 - 1300 gram
Vægt hunner:	900 - 1100 gram	1400 - 2000 gram
Udbredelse i Norden:	nær kyst/vådområde	fjeldheder
Trækforhold:	nordlige og østlige populationer passerer Sydskandinavien aug-okt og marts-april	standfugl, meget fåtallig vintergæst i Sydskandinavien, tidligere lidt hyppigere gæst?
Jagtmetode:	støder til byttet højt til vejrs	også forfølgelse ved jorden
Naturlige byttedyr:	due, and, måge, vibe, stær	rype, urfugl, alk, måge, lemning

Normalt lægger vandre- og gerfalke deres rede på klippehylder.

Det forhold, at falkehanner er væsentlig mindre end hunner, var velkendt for kejser Frederik II [8]. Benævnelsen tertsel kan stamme fra det forhold, at hannerne vejer en trediedel mindre end hunnerne.

Duehøgen (*Accipiter gentilis*), på norsk kaldet hønsehøg, var dengang almindelig i Skandinaviens skove, havde haft stor betydning som jagtfugl i jernalderen og middelalderen, men var i 15-1700-tallet ikke mere så efterspurgt. Den blev dog stadig noteret til rimelige priser på de nederlandske fuglemarkeder. En del norske licenser nævner "unge og gamle falke og høge", og her tænkes formentlig på duehøg, men ordet "hønsehøg" bruges også ganske få gange.

Hannerne vejer 1000-1200 gram, hunnerne ca. 2000 gram. De har længere hale og kortere vinger end falkene. Moderne falkonerer roser deres jagtegenskaber. Unger, der er taget sent af reden (som er placeret i træer), har i modsætning til falkeunger ry for at kunne blive gode jagtfugle. Imidlertid lod de sig vel også tiltrække af lokkeduerne ved flyvefalkefælderne. Et selskab på 13 nederlandske fangere eller købmænd forlod den 9.10.1547 Skånelandene, og medbragte 99 vandrefalke og 26 høge; man vil gætte på duehøge, som var gået i falkefælderne.

Spurvehøgen (*Accipiter nisus*), duehøgens mindre slægtning, var og er en almindelig rovfugl i Skandinavien. Hannerne vejer 120-160 gram, hunnerne 200-300 gram. Hunnen kan bruges til jagt på småfugle og vagtler. Intet tyder på, at den har haft interesse for nordisk falkefangst i 1523-1810, men da den undertiden angriber duer, må den af og til være gået i fælderne.

Lærkefalken (*Falco subbuteo*), af størrelse og vægt omtrent som spurvehøgen, er nu ret spredt forekommende i Skandinavien, men dengang mere almindelig. Den spillede ingen rolle for den egentlige falkejagt, men kunne bruges til at få lærker til at trykke sig, så de kunne fanges med net [9]; måske også til hoffets damer og børn at bære på hånden til pynt, når de overværede falkejagten.

Dværgefalken (*Falco columbarius*), en endnu mindre, men særdeles aggressiv falk, har været anvendt som rigtig jagtfugl i Rusland [10]. Da den var udbredt på Island, kom den på tale som jagtfugl i 1704 [11], men projektet blev opgivet.

Til falkejagten anvendtes undertiden ugler som lokkefugle, og det har vel været i sådant øjemed, at på Island fangede sneugler (*Nyctea scandiaca*) blev sendt til kejserhoffet i Wien sammen med falkegaverne (breve fra falkonermesteren af 7.10.1774 og 2.10.1777, hvor de kaldes "hvid schuhu"). Til falkefangsten i Brabant og Skandinavien anvendtes som varsler stor tornskade (*Lanius excubitor*), en solsorte-stor grå fugl, dengang ret udbredt. Endvidere brugtes ved fælderne tamduer (*Columba livia*) og ryper (*Lagopus mutus*).

Vedrørende priser fra falkemarkedet henvises til bilag 1.

Redeunger kontra flyvedygtige falke (vildfang)

Den i mange henseender nemmeste måde at skaffe sig falke og høge på var at udtage dem som store unger af rederne. Tidligt blev man dog klar over, at ungerne skulle udtages så sent som muligt af rederne, og man har gjort mange forsøg på at knytte ungerne kunstigt længe til rederne og til forældrenes pleje. Blev de udtaget for tidligt, fik de sygdomme, udviklede ikke fuld fjerdragt, blev ikke aggressive nok til jagt, og kunne give sig til at skrike i tide og utide.

Var man så heldig at fange en flyvedygtig falk eller høg, der i nogen tid havde ernæret sig selv ved jagt, kunne fuglen efter tæmning og afretning præstere langt mere, end de der var taget fra reden. Der vil i det følgende blive gjort rede for navnlig de brabantiske falkonerers fremgangsmåde til fangst af flyvende falke. Da disse dygtige fængere og falkonerer efterhånden satte sig på det meste af Vest-Europas fangst og køb af falke, da kvaliteten af flyvefalkene i forhold til redeungerne ikke kunne betvivles, og da fængerne, falkonererne og deres arbejdsgivere anså flyvefalkefangsten for at være mere skånsom mod bestandene end plyndringerne af rederne, kunne man forestille sig, at skikken med at udtage redeunger døde ud af sig selv. Men sådan gik det ikke straks, som der senere skal gøres rede for.

Den brabantiske fangstmetode

Under alle omstændigheder var falkefængerne i Brabant tvunget til at udvikle en teknik, der effektivt kunne lokke flyvende falke i nettet. Udtagning af unger fra falkereder var der i alt fald aldrig tale om i disse flade hedeområder, hvor falkeyngel må have været en sjældenhed. Det har sikkert været kendt siden oldtiden, hvordan man kunne fange flyvedygtige rovfugle, men eet er at have held til at gøre det lejlighedsvis, noget andet er at udvikle en teknik, der er så effektiv, at man kan have et levebrød af det, og det var netop, hvad falkonererne i Brabant gennemførte.

Fangsten af fritflyvende vandrefalke er ingen nem opgave, som følgende betragtninger vil vise.

Falken vil ikke, som en musvåge eller ørn, opsøge et stykke blodigt kød udlagt ved en klapfælde. Den vil kun jage en flyvende fugl af passende størrelse, fx en due. Når en sådan due er slået og bragt til jorden af falken, må den ved hjælp af en snor kunne trækkes hen til klapfælden, forudsat at falken ikke slipper sit bytte.

Vandrefalken slår kun sit bytte, medens det er ret højt oppe i luften, idet den instinktivt ved, at dens kraftige stød ellers kan medføre, at den dræbes ved at ramme jorden. Snoren, der binder duen til falkefængerens, skal derfor være temmelig lang.

Naturligvis vil man kunne fange falkens opmærksomhed på lang afstand ved at lade duen flyve rundt, bundet til snoren. Men når duen opdager, at den ingen vegne kommer, sætter den sig på jorden og fanger ingen falks opmærksomhed. Og der kan gå timer, ja døgn, før en falk kommer i nærheden af stedet.

Hvis falken ser mennesker ved fangststedet, vil den flyve væk. Fængerne må derfor holde sig skjult. Men når de holder sig skjult, vil de have meget begrænset udsyn og meget ringe mulighed for at få øje på en forbiflyvende falk.

Den teknik, de brabantiske fængere udviklede, angiveligt allerede i 1200-tallet, løste den indviklede opgave, se illustrationen p.13 [12].

Falkefængerens vælger et øde sted på heden (Kempenland i Brabant), hvor han i september graver en brønd, 1 m dyb og 2,5 m i diameter. En 2,5 m høj pæl anbringes i centrum af brønden, og herpå placeres et cirkulært tag, og hele hytten dækkes af lyngtørv. Indgangen anbringes på sydsiden og tildækkes med en sivmåtte.

Der er flere kighuller i hytten. I en afstand af 10 m bygges 4 stykker tørvehøje, 1 m høje, og på toppen af hver anbringes en stor tornskade, bundet dertil med små stropper. Der er også et hul eller et bur, hvor den kan smutte ind. Den store tornskade afskyr rovfugle, måske fordi den selv næsten er en sådan. Den opdager dem længe før et menneske kan se dem, og sætter i med et voldsomt spektakel, hvorved fængerens bliver advaret om, at en falk er i nærheden.

Der er yderligere rejst tre 6 m høje stænger 40-60 m fra hytten og med 40 m indbyrdes afstand. Fra toppen af hver stang går en snor til fangsthytten.

På den ene stang er anbragt en attrap af træ, forestillende en siddende falk. Ved at rykke i snoren får fængerens træfalken til at bevæge sig, så det på afstand ser ud, som om en falk sidder og fortærer sit bytte.

Til snoren til den anden stang er bundet en levende vandrefalk, også kaldet lokkefalken, og en fjerduk er fæstnet til samme snor. Snoren holdes det meste af tiden slækket, så lokkefalken sidder nede i lyngen.

Til snoren til den tredje stang er bundet en levende due, her kaldet stangduen. Snoren holdes det meste af tiden slækket, så duen sidder nede i lyngen.

Der er 3 klapnet anbragt 90 m fra hytten, således at fangst er mulig i forskellige vindretninger; under jagten vil falken helst flyve i modvind. Til hvert klapnet er fæstnet en snor til hytten, hvorfra fælden kan udløses med et ryk i snoren. 15 m bag hvert klapnet er en lille forhøjning, hvor en levende due er skjult, her kaldet lokkeduen. Duen er bundet til en snor, der via en lille trisse eller et øje er ført til hytten. Trissen eller øjet befinder sig lige ud for klapfælden.

Når falkefængerens inde i hytten hører, at en af tornskaderne melder, at der er en falk i nærheden (stadig 300 m borte?) begynder han at rykke i den snor, der bevæger træfalken. Hvis falken er ved at være sulten og får øje på attrappen, vil den flyve nærmere. Fængerens kan næppe se falken endnu, men på tornskadens reaktion vil han forstå, at den er kommet nærmere (100 m?).

Falken vil ikke længere lade sig narre af træfalken, men da strammer fængerens snoren med lokkefalken, der nu er tvunget til at flakse i nærheden af fjerdukken; den flyvende falk opfatter det som en anden falk på jagt og styrer endnu nærmere (50 m?), men da slækker fængerens snoren, og lokkefalken synker ned i lyngen; samtidig stram-

mer han snoren til pælen med stangduen, der tvinges til at flakse, og falcken lægger nu an til jagt. Men inden det kommer så vidt, og nu kan falcken formodentlig af og til ses fra fangsthyttens kighuller, lader fængereren stangduen falde ned til jorden igen. En due på jorden er ikke et potentielt bytte for vandrefalcken, så nu er falcken for alvor fikseret til stedet og vil frustreret flyve omkring fangstpladsen.

Når den er ud for det af de tre klapnet, der passer bedst med øjeblikkets vindretning, rykker fængereren i snoren til den tilhørende lokkedue, der herved slipper ud af sin indhegning og straks flyver op. I næste nu er falcken over den og slår den. Fængereren passer på ved at slække eller stramme snoren, at due og falk ikke føres for langt bort. Falken bringer duen til jorden og slipper den ikke. Langsomt strammes snoren til duen, og den og falcken trækkes nu over lyngen hen til trissen eller øjet ud for klapnettet. Fængereren kan mærke på snorens stramning, at de to fugle nu er ved øjet, og klapnettet trækkes til. Falken er fanget. Duen befries og kan bruges igen; man har eksempler på op til 8 gange. Så er den moden til pension. (Det er træls at blive slæbt hen over lyngen med vægten af en falk, der har boret sine kløer ind i ens ryg, og som måske også hakker en i nakken).

Falkens næbspids og kløer beskæres, den får en hætte på, anbringes i en sok, og hvad der senere følger af tæmning og afretning falder uden for emnet her.

At "tobbe" betød at "rykke" på ældre nederlandsk [13]. En falkefænger hed derfor en tobber, fangsthytten en tobhut, de tilhørende stænger tobroeden etc. Bø og Tilander [14] opfatter ordet tob som en svensk fordrejning af det tyske Taube (due), og det var muligvis også svensk og norsk opfattelse i 1700-tallet, men ordet stammer fra falkefængernes hjemland.

Teknikken i Skandinavien og på Island

Det var modifikationer af denne teknik, der blev anvendt, når brabantterne fangede i Skandinavien. I mange af de fangstilladelser, som blev udstedt i Frederik II's tid (1559-88) til fangststeder i Danmark og Norge, blev det præciseret, at det var forbudt at udtage unger af rederne. Dog kunne det tillades, såfremt det drejede sig om redeunger, der skulle bruges som lokkefalke (18.4.1561).

Forbudet ses dog ikke præciseret i tiden før eller efter, og der er endda et par norske tilladelser fra 15.4. og 11.7.1607, der udtrykkeligt taler om falkeunger, som godt må afhændes, men ikke til hvem som helst. Det er Jacobsens opfattelse [15], at der på Island i 1619 blev indført forbud mod udtagning fra reder, men jeg mener ikke, at brevet af 30.4.1619 skal forstås sådan, se kap. 4.

Imidlertid var flyvefalkefælden den eneste mulighed til fangst af trækfalke og vinterfalke. Til fangst af skandinaviske gerfalke i juli-august blev den også dominerende i 1700-tallet, måske længe før. En ret detaljeret beskrivelse af en fangstplads ved Røros i Norge er overleveret af Carl von Linné, der d. 20.7.1734 besøgte en sådan hytte [16]. Han fik dog ikke lejlighed til at se alle detaljer af konstruktionen, og formentlig overværede han ikke en fangstsituation. Det ser ud til, at man ved den hytte hverken brugte træfalk eller levende lokkefalk, men kun en fjerattrap, som hang og blafrede i vinden. Stangduen blev også brugt som lokkedue, idet klapfælden var placeret ved dens siddeplads på jorden. Denne forenkling skyldtes måske, at gerfalke, i modsætning til vandrefalke, godt kan jage et bytte på eller nær jorden.

Linné bemærkede også, at der blev brugt en "lille grå fugl", som han ikke kendte, hvilket må have været tornskaden [16]. Brugen af tornskaden ved de norske fangstpladser fremgår også af Falkonergårds-brev af 25.3.1776, idet falkonermesteren tilråder, at man ved pågribelse af ulovlige falkefængere i Norge beslaglægger deres fangst, redskaber og duer, og slår deres "varfugle" ihjel.

På Island må flyvefalkefælder have været brugt siden tidlig middelalder til fangst af de hvide falke, som ikke yngede hyppigt på øen. I falkoneriets tid, hvor rejsefalkoneren inspicerede fangsten omkring d. 1. juli, var det udelukket at komme med redeunger, der på det tidspunkt ikke var flyvefærdige. Så de islandske fængere beherskede en fangstteknik, som Oorschot mener har været som den brabantiske [17]. I virkeligheden må forskellen have været betydelig, ja det er tvivlsomt, om brabanterne har haft nogen indflydelse på udviklingen af den islandske fangstteknik.

Hvis vi tør tro Horrebows beskrivelse fra 1752, byggede den islandske fænger ikke et egentligt skjul, men stillede sig bag en klippe, eller lå fladt på jorden, 80 favne (150 m) fra klapnettet, som han kunne betjene med en snor. En rype, due eller hane var bundet til en anden snor, der gennem øjet på en pløk i jorden under klapnettet også gik hen til fængerens. Om vinteren, hvor han opsøgte de hvide flyvefalke fra Grønland, må han have skaffet sig kendskab til deres opholdssted og dagsrytme, og placeret sig gunstigt med sit klapnet og sin rype. Tornskade, træfalk, lokkefalk eller stangdue omtales ikke. Når fængerens fik øje på en falk, rykkede han i snoren til rypen, der begyndte at flakse. Gerfalken, der i højere grad end vandrefalken reagerer på et flaksende objekt på jorden, greb rypen og satte sig på den. Fængerens trak forsigtigt rype med gerfalk hen til klapnettet og udløste det. De islandske ynglefugle blev fanget med samme teknik i nærheden af deres reder [18].

Transporten af falkene på Island foregik til hest. "En Karl kand føre med sig 10 à 12 Falke, som alle er forkappede (med hætter), og bundne til en Tverstang, som gaaer over en anden Stang, hvilken Karlen fører som en Standard (fane) i den høyre Haand, og hviler paa den høyre Stigbøjle ..." [18]. Det er tænkeligt, at den glidende gangart kaldet tølt, som er de små islandske hestes specialitet, giver en rolig og hurtig transport af falkene, selv over ujævnt terræn.

Tilbage står så at forklare, hvorfor man brugte en ret udbygget fangstteknik til gerfalkene i Norge. Måske betød det noget, at de islandske falke blev fanget i (december)-marts-maj, medens byttedyr endnu var fåtallige, hvorimod de norske blev fanget i juli-august.

I Norges indland blev fangsthytterne placeret i gerfalkenes yngleterritorier, hvor forældrefugle og udføjne unger opholdt sig i høj- og sensommeren [19]. Derimod var de sydsandinaviske og sydnorske falkelejer ved kysterne overvejende til fangst af vandrefalke på efterårstræk som i metodens hjemland Brabant.

Een falkefænger kunne være nok til at passe en hytte, men der må ofte have været situationer, navnlig under ophold i udlandet, hvor det var bedre at være to, selv om fortjenesten blev mindre. Falkefængerne boede i hytten og sov der, og fangsten blev vel også stuvet sammen derinde.

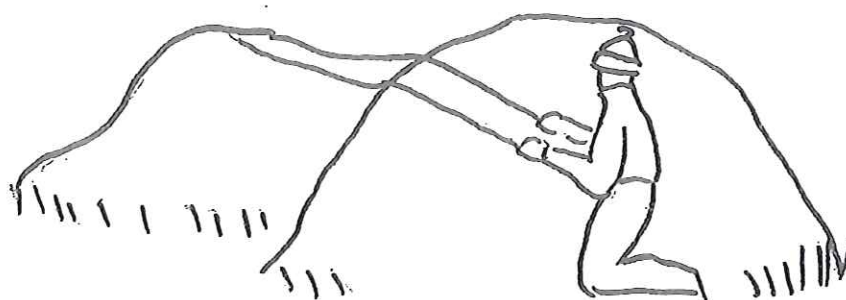
Da langt de fleste opkøbere og fængere i Danmark og Norge var nederlændere, hvis fagstolthed forbød dem at udtage eller forhandle redeunger, virker det mærkeligt, at flere fangstbevillinger indskærpede forbudet mod udtagning af redeunger. Hvis kvaliteten af de falke, der var udtagne som redeunger, virkelig var så ringe, som man påstår, måtte priserne vel også være så lave, at redetømning hurtigt måtte uddø. Men der fandtes måske måder, hvorpå man kunne holde ungerne så længe i rederne, at de værste skader kunne undgås, og der var måske et stort marked for falke af lidt ringere kvalitet, hvor indfødte uden særlig sagkundskab kunne tjene en klatskilling, forudsat at nogle opkøbere var villige til at gå på akkord med deres faglige samvittighed.

I tv-udsendelser og avisartikler kan man se og læse om falkeunger, der i vore dage bliver udtaget fra rederne med henblik på salg til moderne falkonerer. Nogle undrer sig måske over, at man stadig betjener sig af denne primitive fremgangsmåde, når

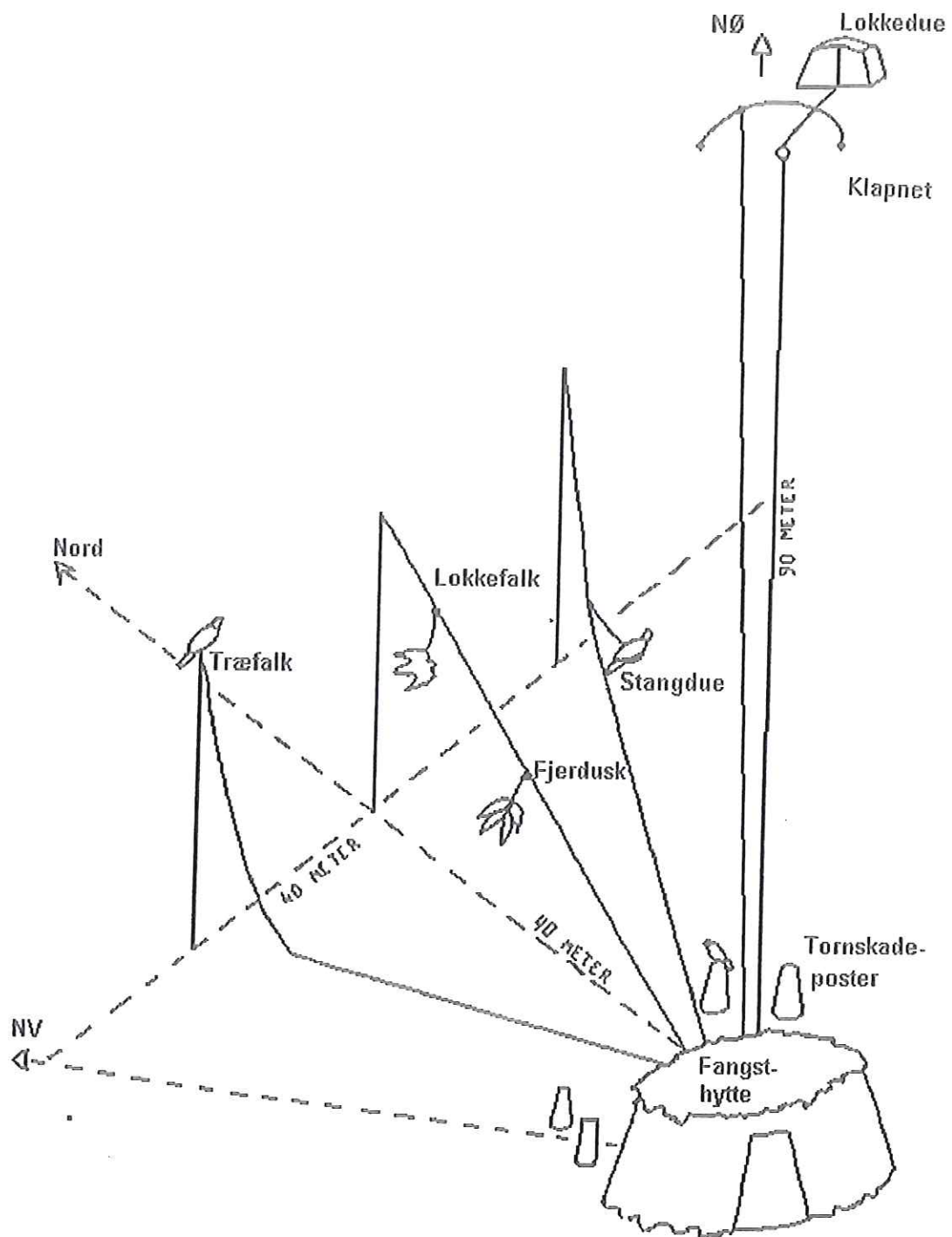
fangst af flyvedygtige falke giver langt bedre resultater. Her skal det huskes, at sådanne aktiviteter i vore dage er kriminelle; de må ikke opdages. En flyvefalkefælde er iøjnefaldende, og fangsten kræver nogen tid. Et velforberedt commandoraid på en falkefælde må kunne gennemføres på kort tid. Endelig har man nu udviklet opdrætsmetoder, som var ukendte for bare 50 år siden; det er måske i vore dage muligt at undgå mange af de skader, som man tidligere fik med kunstigt opdrættede redeunger.



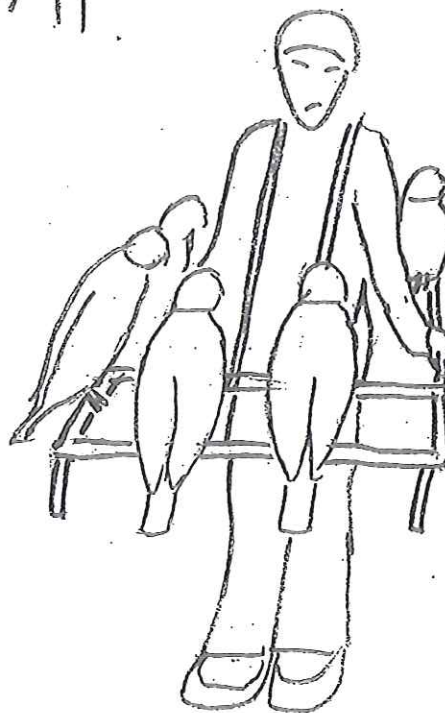
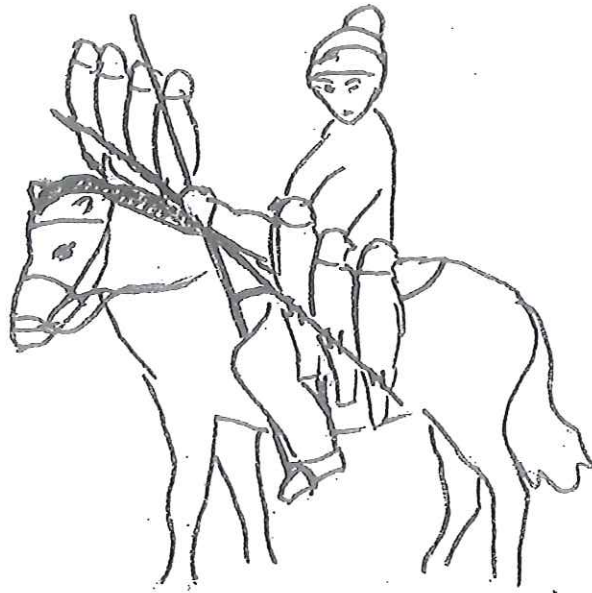
150 meter



Falkefangst på Island



Den brabantse fangsthytte



Falketransport

KAPITEL 2. FALKEFANGST I DANMARK

Kongernes bestræbelser og kilderne

Kilderne til denne del af beretningen er især Kancelliets Brevbøger, egentlig: brevkopibøger, som er trykt og udgivet og ret let tilgængelige (se litteraturfortegnelsen for nærmere specifikation). Det siger sig selv, at sager om falke kun udgør en meget ringe del, en brøkdel af en procent, af det store materiale. Men da værket er forsynet med gode emneregistre, er det let at finde frem til de relevante oplysninger.

I den periode vi beskæftiger os med, krævedes kongens skriftlige tilladelse til falkefangst, dvs. en fangstbevilling eller en licens. Det er især uddrag af sådanne tilladelser, man kan finde i brevkopibøgerne, der er udkommet på tryk for Norge til 1660, for Danmark til 1648. Disse kopibøger blev ikke ført lige omhyggeligt til alle perioder og for alle emner; blade og bøger kunne gå tabt, blev måske kasseret. I perioder bestod arkiveringen i, at man samlede brevkoncepterne og hæftede dem sammen; løse blade kunne glide ud af bunkerne. Under dramatiske begivenheder som borgernes besættelse af Københavns Slot i 1534-36 kan arkivalier være gået tabt. Somme tider kan mangler konstateres, fx når en fornyelse henviser til en tidligere bevilling, som ikke findes i samlingen.

Konger og fyrster søgte de fleste steder at styre falkefangsten, fordi falkejagt, lige som andre former for jagt, var fyrsteligt privilegium. Hvis kongen ikke selv brugte sin ret til fangsten, var det rimeligt, at han udlejede den. Det gik også kongens prestige og ære for nær, hvis fængere udnyttede fangsten kommercielt uden afgift. Endelig ønskede kongerne at undgå rovdrift og kaotiske tilstande ved falkelejerne.

Erkendelsen af, at disse fugle var højt værdsatte af udlandets potentater og fyrster, ansporede yderligere det danske kongehus til at sætte sit mærke på fangsten. Derimod kan ønsket om at få falke til egen jagt ikke ses at have været dominerende på noget tidspunkt.

For historikere blev kongemagtens bestræbelser for at styre falkefangsten en fordel; uden brevkopierne i kancelliet vedrørende falkesager havde vi kun fået overleveret yderst svage spor af disse aktiviteter.

Nu kan der præsenteres et materiale på ca. 250 breve vedrørende falkefangst i den danske konges områder for perioden 1523-1660, se bilag 2. Ca. 50 af disse vedrører bevillinger til falkefangst i Danmark medregnet Halland, Skåne og Gotland, men ikke Slesvig og Holsten.

Tiden 1523 - 1660

40 af de 50 bevillinger fordeler sig jævnt over perioden 1529-88; derefter bliver de mere sparsomme. Dette er næppe et udtryk for, at falkefangsten i Danmark stagnerer, men skyldes snarere, at centralmagts interesse for falkefangst nu koncentrerer sig om fangsten i Norge og på Island. Nogle af de tilladelser, der bliver givet efter 1588, udstedes af enkedronning Sophie, der en tid bestyrer Lolland og Falster, senere af den udvalgte prins Christian (1603-47), der nogle år residerer samme sted. Et brev af 20.8.1633 om Lillehammer falkeleje ved Falsterbo og meddelelser om lejer ved Ribe i 1608 og 1616 og på Bornholm ca. 50 år senere har ikke fundet vej til kancelliet. Det ser ud til, at falkelejerne i Danmark under formynderregeringen (1588-96) gled ud til lokaladministrationerne og forblev der til enevældens indførelse. Måske ligger der uopdagede oplysninger om falkefangst efter 1588 spredt i lokale arkiver i Danmark, Skåne og Halland.

Falkefangst i de tidligere danske provinser i Sydsverige foregik endnu sent i 1700-tallet, og den sidste officielle fangst af vandrefalke i Danmark var i 1808, men

1700-tallets fangst i Danmark-Skåne må have været meget mindre omfattende end 1500-tallets.

Normalt har vi i Kancelliets Brevbøger kun uddrag af bevillingerne, men een kendes i sin fulde ordlyd [1]:

"Vi Frederik etc. gør alle vitterligt, at Vi af vor synderlige gunst og nåde har undt og tilladt, og nu med dette åbne brev unde og tillade, at denne brevviser Hans van Orschat må og skal have, nyde bruge og beholde tre af vore falkelejer: det første udi Malmøes len liggende kaldet Lillehammer, det andet udi Fiereherred udi vort land Halland kaldet Backe [2], og det tredje liggendes udi Halmsted herred kaldet Trottenberg, til så længe vi anderledes derom tilsigendes vorder; dog så at han årligen til gode rede skal give deraf til os og kronen slig told, afgift og anden rettighed, som der plejer og bør deraf at gange, og skal han være pligtig årligen at tilbyde os alle de falke, som han fanges vorder, før han drager dennem her af riget; og dersom vi da nogen af samme falke behøve, da skal det være os frit for at mue (måtte?) tage hver tredje gerfalk og andre falke, hvilke os lyster, og for stykket give hannem seks daler og ej mere; og dersom vi bliver tilsinds at ville der (ud)over at købe af hannem flere falke eller anden fugl, som han fanget haver, da skal han dennem sælge os for et skelligt værd, efter som vi derom med hannem kunne lade handle, og skal han ikke selv tage eller ved nogen anden lade tage nogen unge falke af redet; dersom det bliver befundet, skal han lide derfor tilbørlig straf. Thi forbyde vi etc. Givet på Nyborg den VI dag Marts 1560."

Bevillingens bestanddele

Med udgangspunkt i dette eksempel vil vi nu diskutere bevillingens bestanddele.

Bevillingerne lyder på navn, og samtlige navne på licenshavere og falkonerer fra perioden 1523-1660 for Danmark, Norge og Island er anført i bilag 9.

Mange af disse navne klinger nederlandsk. Der er en følelig mangel på danske navne som Jensen, Christensen og Hansen.

Den "sædvanlige told og afgift", som nævnes gang på gang, bliver intet sted specificeret for de danske falkelejer. Imidlertid oplyser Bø [3], at de årlige afgifter for norske falkelejer omkring 1520 lå mellem 4 og 30 gylden. (En gylden svarede omtrent til en daler [4]). For 1718 angives eet tilfælde med 4 Rdl [3]. Formentlig var taksten for hvert falkeleje afsat til en brøkdæl (en tiendedel?) af det skønnede afkast.

I eksemplet er bevillingen udstedt på ubestemt tid. Dette må have været den mest utilfredsstillende løsning set fra fængernes side. En tidsfrist på nogle år forekom også. Fra 1600-tallet ses livsvarige bevillinger, i Norge og på Island endda arvelige.

Forbudet mod at udtage redeunger nævnes i 10 af uddragene i brevkopibøgerne, tidligst d. 19.10.1559, senest d. 28.4.1585. Det ses også i norske bevillinger for samme periode, og da i eet tilfælde, nemlig 18.4.1561, med den tilføjelse, at der godt må tages vandrefalkeunger af reden, men kun til brug som lokkefalke til fangst af gerfalke.

Forbudet er kun præciseret i kong Frederik II's regeringstid (1559-88), og må skyldes denne jagtvirige konges personlige indsats. I Norge gjaldt forbudet i alt fald ikke i 1607 (se kap. 3). Ordlyden af en bevilling af 20.6.1636 til Villomb Adam er uklar med hensyn til redeunger: "han og hans fuldmægtig må fange så mange unge og gamle falke og høge, som han kan få i Skåne, Halland og Blekinge". Samme uklare formulering ses også anvendt i 1630'erne for norske og islandske bevillinger.

Kongens forkøbsret nævnes i næsten alle bevillingerne til dansk område fra 25.7.1537 til 5.7.1585, dog ikke altid med priser, muligvis fordi vi kun ser korte uddrag i brevkopibøgerne. Efter Frederik II's død i april 1588 kendes kun ca. 10 fangstbevillinger til Danmark-Skåne, de fleste af dem stammer ikke fra kancelliet. Kun to af dem nævner

kongens forkøbsret, og vilkårene er ændret en smule: 28.7.1588 får Birgitte Melchers lov til at beholde sin afdøde mands falkeleje ved Køge Kro, hun skal tilbyde kongens fuldmægtige på Københavns og Kronborgs slotte de falke hun fanger, før hun udfører dem. 13.7.1616 får Meinekke Villomsenke lov til at nyde det falkeleje på Gotland, som hendes afdøde mand har haft; såfremt kongen vil købe nogle af de falke, hun fanger, er hun forpligtet til at sælge dem til kongen. De øvrige bevillinger fra denne periode (22.7.1589, 14.5.1590, 8.10.1631 og 8.10.1633 på Lolland-Falster, 1608/16 Ribe Amt, 20.6. og 3.11.1636 for alle Skånelande) omtaler ikke kongens forkøbsret.

Men med mellemrum foretog kongen generalindkald af falke fra de len, hvor falkefangsten fandt sted, idet han beordrede falkefængerne at begive sig til kongen, i 1620: Helsingør, for at tilbyde deres fangst, og det blev indskærpet lensmændenes fogder at holde opsigt med, at dette fandt sted. Sådanne breve haves fra 13.8.1536, 23.9.1546, 21.8.1549, 28.(31.?)10.1550, 15.9.1557, 8.7.1582, 28.7.1584 og 14.9.1620. Dertil kom d. 26.1.1634 en indkaldelse af alle hvide falke fanget på Island og i Norge og Danmark.

Man kunne synes, at sådanne indkaldelser var overflødige, når fængerne ifølge deres kontrakt allerede var forpligtede til "årligen" at tilbyde kongen deres fangst. Måske skulle forkøbsretten (efterhånden) forstås sådan, at fængerne kun skulle præsentere deres fangst for kongen, når de fik besked. Signalerne var ikke altid klare, som et eksempel fra norsk fangst i 1561 viser, se kap. 3.

Og efterhånden som Sundtolden udviklede sig til det sted, hvor kongen købte falke, 1597-1641, se kap. 6, havde man måske ikke længere behov for at fastslå kongens forkøbsret i fangstbevillingerne.

Licensen angav også en eller flere fangstlokaliteter, falkelejer. Samtlige lokaliteter fra Danmark og Skånelandene er nævnt i bilag 3, med summarisk angivelse af personer og tidspunkter. Der er omtalt ca. 25 falkelejer, heraf de 17 i Halland-Skåne, mindst 1 på Gotland, 1 på Bornholm, 2-3 i Vestjylland, 2 på Sjælland og nogle på Lolland-Falster.

De fleste af lokaliteterne i Halland og Skåne kan stadig findes på et kort 1:300.000. De ligger ved kysten fra Hallands nordgrænse til Falsterbo i syd, og er i rækkefølge fra nord til syd: Olmenæs, Backe, Galtebæk, Morup, Falkenberg, Smørkullen, Villshærred, Påarp, Skummeslev, Båstad, Hillesborg (eller Hellerup = Häljarp?) ved Landskrona, Borgeby, og Lillehammer ved Falsterbo. Derudover omtales 4 steder, som jeg ikke kan finde på kortet: Trottenberg ved Halmstad, Sømestå (stad?), Semmersløv eller Sennerslev, og Serrith [5].

Hvad de øvrige danske lokaliteter angår henvises til bilag 3.

Man vil bemærke, at adskillige af disse lokaliteter kun nævnes een eller nogle få gange. Det kan være kortvarige, mislykkede eksperimenter, men i eet tilfælde kan det konstateres, at det er Kancelliets Brevbøger, der er ufuldstændige. Birgitte Melchers får brev på falkelejet Køge Krog (Kro) "som hendes afdøde husbond i 24 år har haft", 28.7.1588, men hverken husbonden eller lokaliteten omtales andre steder i kildematerialet.

De 17 omtalte skånsk-hallandske lokaliteter var næppe alle bevillingsdækkede og bemandede hver sæson gennem hele perioden, men i 1559 ses dog 11 af dem at være udlejede. Adskillige af de danske lokaliteter var udlejede gennem mange årtier, og de af dem, der får de sidste bevillinger i slutningen af Frederik II's regeringstid, kan udmærket have fortsat i mange år endnu, nu administreret mere lokalt eller skjult under samlebevillinger for hele Skåne, som dem fra 1633 og 1636.

Siden 1930'erne har ornithologer vidst, at et meget stort fugletræk passerer Falsterbo om efteråret. I årene 1942-44 var antallet af observerede trækkende vandre-falke i august-november henholdsvis 110, 79 og 88 [6].

Tilsvarende tal fra det 16. århundrede turde have været mange gange større, og det ville faktisk være underligt, hvis vi blandt de 17 nævnte hallandske og skånske lokaliteter ikke havde kunnet påvise eksistensen af et falkeleje ved Skånes sydvest-hjørne. Men falkelejet ved Lillehammer ved Falsterbo nævnes allerede 17.7.1529, og da med den bemærkning, at fængerens skal betale "som han plejer", dvs. at man har fanget falke ved Falsterbo før 1529. Måske meget længe før.

Som det ses af bilag 3 nævnes Lillehammer-lejet med mellemrum frem til 1613 [7]. Bevillingsrækken er ikke komplet, heller ikke før 1588, men man kan ikke forestille sig, at det leje har stået ledigt over længere tid. Igen falder mistanken på lakuner i bøgerne, en mistanke der bestyrkes ved, at bevillingen til Hendrich Villomsen af 20.2.1580 nævner en Hans Simensen som hans forgænger. Ganske vist får en fænger af det navn en bevilling 15.7.1556, men det er ikke til Lillehammer falkeleje, men til Båstad og Hillesborg.

Lillehammer falkeleje kan også være omfattet af de samlede skånske bevillinger i 1633 og 36. Der foregik endnu i 1700-tallet falkefangst i Skånelandene, se kap. 3, men fra den tid har jeg kun set Falkenberg og Halmstad nævnt [8].

Men, vil en moderne fugletrækobservatør spørge, hvorfor valgte man Lillehammer og ikke Falsterbo, hvor man placerer sig i vore dage?

Nu skal det først slås fast, at intet falkeleje lå inde i en landsby eller en by; falkefangst kræver mennesketomme steder. Men ude på næsset, hvor badegæster, golfspillere og fuglekiggere nu stimler sammen, var der heller ikke mennesketomt dengang. Tværtimod. Falsterbosildemarkedet var endnu ikke forbi i 1500-tallet [9]; der var voldsom tummel og menneskemylder på næsset fra slutningen af august til begyndelsen af november, altså i falkeenes højsæson. Men længere østpå, på heden, Ljungen, nogle kilometer syd for Lillehammer landsby, var der mere arbejdsro. Og har man ikke i vore dage, ud på eftermiddagen, når fuglenes trækiver for den dag er ved at ebbe ud, og tendensen til at strejfe tilbage mod nordøst begynder, og sulten melder sig, set pæne tal af andre falke strejfe omkring over Ljungen, modne til at lokkes i fælden?

Også på Lolland fandtes falkelejer gennem meget lang tid. Kun een lokalitet er navngivet, nemlig Rudby (Rødby), men det fremgår af nogle af bevillingerne, at der har været mere end eet falkeleje i distriktet, og det er heller ikke sikkert, at Rødby er med hver gang, men det er en rimelig antagelse. I vore dage er der et betydeligt efterårstræk bl.a. af rovfugle over Lugholm inddæmningen [10], men før denne blev anlagt, var Rødby sydspidsen af Lolland, og dermed sandsynligvis et betydeligt udflyvningssted.

Også her er begyndelsesåret 1529 med bemærkningen "som han plejer", og ellers ses bevillinger at være kommet ret regelmæssigt, 1535, 1546, 1589, 1590, 1631 og 1633. Sidste licenshaver i rækken hedder Philip Mohlen, og det er et godt nederlandsk falkoneravn; den nuværende nederlandske falkonerorganisation hedder Adriaan Mollen. I denne forbindelse bør det vel også anføres, at det i bevillingen af 22.7.1589 til Hans Berkhan (tolder i Rødby) på kronens falkelejer på Lolland og Falster hedder, at falkelejer i området, som tilhører kronens bønder, ikke er medregnet. Nogle af bønderne på Lolland og Falster havde altså ret til falkefangst. Den 16.10.1691 fik en bonde fra Falster, som bragte nogle falke, udbetalt 6 Rdl [11], og endnu i 1702 sendte man falke fra Lolland til Falkonergården [12].

I bevillingen for Borreby og Hellerup (ved Landskrona) af 25.7.1537, altså lige efter Reformationen, nævnes det, at disse falkelejer tidligere hørte under bisperne i Lund, og at fængerens skal "udrede afgifter til kronen, som han tidligere gjorde til bisperne".

Der turde være andre falkelejer, som henlå under bispestolene i den katolske tid, og det er meget muligt, at de ret mange bevillinger, som kongen udsteder til falkefængere, der åbenbart er mødt op ved belejringshæren uden for København i

1535 og 1536 (se bilag 2), ikke bare skyldes, at falkefængerne vil have bekræftet deres ret hos den nye konge, men også, at der er nogle med biskoppelige papirer, der fornemmer, at de er faldet i kurs.

Men i begyndelsen af 1600-tallet tilhørte falkelejerne ved Ribe stadig bispestolen [13].

Det skal også bemærkes, at der i 1600-tallet årligt blev fanget falke ved Arnager Lyng på Bornholm "af nogle udlændiske Falkefængere ... som dennem bortførte og på andre Steder solgte" [14].

Det fremgår af oplysningerne vedrørende 1700-tallet (se senere) at fangst-sæsonen i Danmark- Skåne var august-november, ligesom i Brabant og Holsten. Det bekræftes også af tidspunkterne for generalindkaldelserne og for udstedelserne af nogle pas i 1547-49. Men redeungeudtagning eller fangst ved redepladserne har også været brugt; vandrefalken må dengang have ynglet flere steder i Halland [15]. Sæsonen for den art virksomhed lå i højsommeren.

Vi har kun få data om udbyttets størrelse og sammensætning. Jacobsen angav (p. 346) at fængerne i Holsten var tilfredse med et udbytte på 6-8 falke pr. mand pr. sæson. Fra 1700-tallets islandske fangster ved vi, at hver fænger(hold?) kunne fange 6-20 falke på en sæson.

D. 9.10.1547 får et selskab på 13 udlændinge, hvis navne lyder nederlandske, udrejsepas fra Danmark, sandsynligvis Skånelandene, idet nogle af navnene ligner bevillingsindehavernes fra de skånske pladser. De har med sig 55 falke, 44 tertslar og 26 høge, altså formentlig 99 vandrefalke og 26 høge; 10 falke og høge per person. Samme år 11 dage senere udstedes pas til et andet nederlandsk selskab på 4 personer og et ukendt antal jagt fugle. Således må fangstudbyttet i Danmark-Skåne i 1547 have været på mindst 150 falke og høge.

D. 14.10.1549 får et selskab på 8 nederlændere pas til dem og "7 dragt falke". En dragt er, hvad der kan bæres på en falkebåre. Billeder af bårer med falke og en oplysning fra 1700-tallet (p. 28) tyder på; at en dragt kan være 6-12.

Det er uklart, hvorfor disse oplysninger er sluppet ind i brev bøgerne, og hvorfor de er de eneste af deres art.

Et gennemgående træk i bevillingerne er kongernes interesse for at købe gerfalke. Fangede man gerfalke i Danmark-Skåne tilstrækkeligt hyppigt til, at en sådan interesse kunne holdes ved lige? Diskussionen heraf udskydes til kap. 3.

Falkoner-instruksen af år 1500

I kap. 1 citeredes et uddrag af kejser Maximilians instruks fra ca. år 1500. Vi har nu set på forholdene ved de danske fangstpladser i en hundredårig periode fra ca. 1530, og kan konstatere, at på visse punkter var Maximilians instruks i overensstemmelse med de faktiske forhold: der blev fanget mange falke i Danmark (og Norge), og brabantterne spillede en stor rolle i den sammenhæng.

Men hvorledes rimer de kejserlige falkekøb ved lejerne med den danske konges forkøbsret? Havde kejseren fået kongens tilladelse? Respekterede han slet ikke kongens ret? Eller blev kongens forkøbsret først hævdet, da Reformationen var en kendsgerning? Spørgsmålene kan ikke besvares ud fra det her behandlede materiale.

Men diskussionen kaster dog lidt lys over et andet spørgsmål, nemlig hvorfor kongens ret til "årligen" at få fangsten præsenteret blev pointeret, når han dog efter al sandsynlighed kun købte falke ved de langt sjældnere generalindkald (og senere ved Sundtolden). Den årlige præsentationsret kan have været pointeret for at få kontrol med fremmede købmænds falkekøb ved lejerne.

Tiden 1660-1810

Tabet af Halland og Gotland i 1645 og af Skåne og Blekinge i 1658 reducerede voldsomt mulighederne for falkefangst i Danmark. Det kan have været medvirkende årsag til den stigende interesse for fangsten på Island under den følgende periode, enevælden.

Som nævnt er udgivelsen af Kancelliets Brevbøger (for Danmark) ikke nået længere end til 1648. Men da ingen ekspeditioner af danske falkesager (fraregnet vedr. Sundtolden) ses for perioden 1636-48, kan man måske gå ud fra, at kancelliet ikke længere beskæftigede sig med danske falkesager.

I 1660 indførtes enevælden. Den jagtglade Christian V (1670-99), der som kronprins havde været i Versailles og set enevælde og falkoneri, indstiftede det kongelige danske falkoneri, formentlig i 1680.

Falkoneriets væsentligste opgave blev hurtigt, hvis det ikke allerede var det lige fra starten, at styre falkefangsten på Island, at bringe falkene til Danmark, og at fordele dem som gavefalke til potentater og fyrster i udlandet. Den nærmere omtale af falkoneriet og Falkonergården kommer i kap. 7.

Imidlertid blev alle slags falkesager henlagt under dette falkoneri, også fangst af falke i Danmark. Om dette emne meddeler Jacobsen og Weismann kun lidt, og muligvis fordi jeg kun har haft anledning til at gennemse en del af akterne om falkesager efter 1660 [16], har jeg ikke meget at tilføje. Et par indgange om falke i "Kongelige Kammerregnskaber fra Frederik III's og Christian V's Tid" vedrører falke fanget af danske bønder: 7.10.1671, og udtrykkeligt "fra Falster": 16.10.1691 [17].

Kurfyrsten af Sachsen fik tilladelse til at erhverve "gemene falke og høge" i Danmark 12.08.1662 [18], og fra Lolland sendtes falke til falkoneriet i 1702 [19]. Herefter skal vi helt frem til Christian VII (1766-1808).

Allerede i 1763, som 14-årig kronprins, ytrer han ønske om at få rovfugle til at flyve over agerhøns, så de kan komme på skudhold [20]. Denne anvendelse af rovfugle var kendt, men falkejagt var det ikke.

Om han nu fik sine falke eller høge og anvendte dem som ønsket, er ikke oplyst. Men vandrefalke i Odsherred og lærkefalke i Nordsjælland blev indfanget regelmæssigt. Disse falke blev ikke bortgivet eller eksporteret; de blev anvendt ved falkoneriet på Frederiksberg.

18.9.1760 ansøgte falkonermesteren om et pas til en betjent, der skulle til Skåne for at købe vandrefalke af de kurbayeriske fængere, der havde opereret der, og åbenbart fanget for mange.

Falkonermesteren anbefalede en årlig fangst på 2 lærkefalke og 15 vandrefalke [21], og der er tegn på, at det kneb med at fastholde denne leverance, men set med nutidens øjne virker det utroligt, at man i Odsherred om efteråret kunne fange 11 i 1767, 15 i 1771 og 4 i 1808, formentlig alle vandrefalke. Der blev også fanget falke i Odsherred i 1765 og 1774, men antallet er ikke opgivet [22]. Da adgangen til fangst i Odsherred i 1779-82 blev vanskelig, fordi området kom ind under en anden gren af jagtvæsenet, foreslog man at sende betjentene til Sverige (vistnok Halland eller Skåne) for der at købe eller fange vandrefalke [23]. Jeg har imidlertid ikke fundet dokumentation for, at denne aktivitet kom igang. (I et afsnit om svensk falkefangst fortælles lidt mere herom, se kap. 3).

Også ved Enghave mellem København og Damhussøen forsøgte man at fange vandrefalke, i alt fald i 1756 [24].

Vandrefalkene egnede sig til den type falkejagt, man foretrak (eller måtte lade sig nøje med?) ved København; det gjorde de islandske falke ikke. Det er forklaringen på, at man blev ved at fange vandrefalke, også i de år, hvor man fik så mange islandske til København, at man måtte aflive dem i snesevis. Da to lærkefalke døde i

utide i 1765, gav det også anledning til meget postyr, se bilag 4. Men her drejede det sig jo ikke om falkejagt, men om lærker til det kongelige taffel.

De omtalte vandrefalke blev naturligvis stadig fanget efter den brabantiske metode. Lærkefalkene måtte fanges på anden vis, som det uklart fremgår af bilag 4.

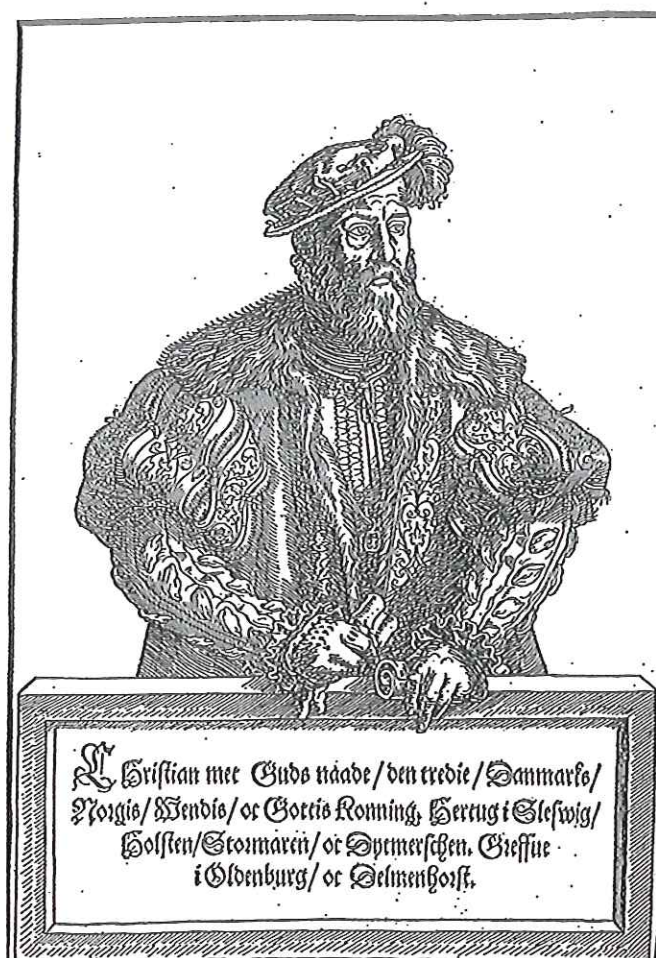
Slesvig og Holsten

De oldenborgske konger var hertuger af Slesvig og Holsten. Imidlertid blev hertugdømmerne administreret fra et særskilt tysk kancelli, hvis brevkopibøger ikke er omfattet af de trykte værker, jeg har benyttet mig af. Arkivalierne skal formentlig opsøges på Gottorp Slot, og jeg må lade denne opgave hvile.

Men der blev fanget falke i hertugdømmerne i 13-1400-tallet [25]. I 1700-tallet blev disse områder, tillige med egnen omkring Bremen, gæstet årligt af falkonerer fra Valkenswaard fra Bartholomæus dag til Mortens dag [26].

Et andet punkt af interesse kan være, at det stærkt tyskprægede slesvig-holstenske ridderskab måske havde en tradition for udøvelse af falkejagt, som var stærkere end hos den danske adel.

Et sidste punkt af interesse i denne forbindelse er, at hertugdømmet Holsten var et len af det tysk-romerske kejserrige. Kejserens rettigheder over for hans lensmænd var svundet kraftigt ind siden højmiddelalderen, men trods alt kunne kejseren i større grad forvente visse ønsker opfyldt hos hertugen af Holsten end hos kongen af Danmark. På lignende måde gik det med hertugens lidt finere kolleger, kejserens kurfyrster. Til disse ønsker hørte måske foræringer af nordiske falke. Og når kongen af Danmark, ganske vist i sin egenskab af hertug af Holsten, opfyldte sådanne ønsker, kunne han vel vanskeligt afslå henvendelser fra fx kongen af Frankrig.



KAPITEL 3. FALKEFANGST I NORGE

En fjern kongemagt

Der er en stærk norsk historietradition for at omtale den norske (og islandske) falkefangst, som er veldokumenteret siden tidlig middelalder ud fra love og breve. Mod slutningen af middelalderen hævdes den at være stagneret, men i 1520'erne kom den atter i gang og vedvarede til 1780'erne [1].

Det ser ud til, at de norske konger i middelalderen havde fast greb om denne fangst. Men i 1380 kom Norge i union med Danmark. Det betød, at magtcentret flyttede uden for landet. Det blev vanskeligt for unionskongerne at hævde deres ret på falkefangsten i fjerne dele af unionen, navnlig så længe den danske flådemagt var svag, hvilket varede helt frem til midten af 1500-tallet. Imidlertid kan fangsten udmærket være fortsat, med eller uden lokal kontrol.

Kongemagtens bestræbelser 1560-1660

"Norske Rigsregistranter", dvs. kancelliets brevbøger vedrørende norske sager, som for perioden 1523-1660 er udgivet på tryk, er gennemgået med henblik på falkesager ekspederet i denne periode. Der er fundet ca. 95 breve af interesse for denne sag. Heraf angår dog 30 islandske forhold, som vil blive behandlet i kap. 4. Tilbage bliver ca. 40 bevillingsbreve vedrørende Norge, dertil ca. 20 supplerende, korrigerende eller indskærpene breve, samt 6, der omtaler fangststeder, fangstskatter eller købstilladelser. Alle disse sager er i meget kort form anført i bilag 5.

Det er påfaldende, at ingen af kancellibrevene fra perioden 1523-59 omtaler norsk falkefangst. Perioden er ganske vist relativt fattig på brevkopier Norge angående i det hele taget, set i forhold til den efterfølgende periode, men noget lignende gælder også for brevsamlingerne vedrørende Danmark og Skånelandene [2], og her blev der, i kap. 2, konstateret en livlig aktivitet med udstedelse af fangstilladelser, navnlig i Christian III's regeringstid (1536-59).

Anderledes da den jagtivrige Frederik II (1559-88) overtog styret. Det første brev i kopisamlingen vedrørende norsk falkefangst er netop fra ham, dateret 7.4.1560, rettet til 5 lensmænd. "Vider, at vi forfare, at mange falkfængere ligge udi vort rige Norge og der fange, hvis falke der er, og siden dem udføre af riget og intet derfor udgiver til os og kronen ...". Det er nu meningen, at lensmændene må få klarhed på, hvor mange falkfængere det drejer sig om. Der skal føres opsyn med dem og deres fangst især af gerfalke, og de skal alle passere Danmark: "Eders eget visse bud følge dem til os ... ingen må undrykke på vejen".

Noget tyder på, at dette projekt har været for ambitiøst. I et bevillingsbrev til Simon Pruetz af 15.6.1560, gældende for Nedenes len (200 km fra Oslo) nævnes blandt betingelserne, ud over betaling af "sædvanlig afgift", at fængerens skal præsentere sin fangst til lensmanden på Akershus (Oslo), der så på kongens vegne har ret til at udtage gerfalke og andre falke for 6 daler stykket. En fangstilladelse af 18.4.1561 til Laurits Falkener til "nordenfjeldske" områder [3] erindrer om kongens forkøbsret, dog kun når "vi ham derom lader tilsiage". Og til lensmanden i Bergen, der har forespurgt om falkfængerne skal drage til Danmark, skriver kongen d. 21.9.1561, at det er nok, at de betaler told og rettighed, "og siden lader dem med deres falke passere. Dersom vi ville have nogen af samme fugle, ville vi Eder lade derom tilskrive".

Så går der lang tid (og en Syvårskrig) uden kongelige falkesager i Norge, indtil d. 11.7.1582, hvor Frederik II tilskriver sine lensmænd i Norge, at der befinder sig falkfængere adskillige steder i Norge, "hvor de fanger en hob falke, især gerfalke", og nu skal de begive sig til kongen for at tilbyde ham disse falke, "og at du derefter lader

have flittig indseende på alle steder ud til søsiden der udi lenet, at ingen med falke andetsteds end hid ind udi riget sig begive."

Det er, som om vi er tilbage til tilstandene 22 år før. Og da Evert Asbjørn "af England" d. 6.5.1585 får fangstilladelse i Throndhjem len, sker det også med påbud om at tilbyde fangsten til kongen først. Det er muligt, at toldboden i Helsingør er underforstået mødested.

Indtrykket er således, at Christian III havde godt styr på fangsten i Danmark-Skåne, men ikke forsøgte at styre fangsten i det fjerne Norge; at Frederik II søgte at råde bod derpå, men uden succes.

Bevillingerne til falkefangst i Norge bliver først rigtigt omfattende i Christian IV's tid (1588-1648), og da for lange perioder, til sidst endda for livstid. Som regel nævner de ikke fangstpladser, men angiver blot de hovedlen, inden for hvilke bevillingen gælder, se bilag 5.

Nu nævnes kongens forkøbsret ikke mere; en mødepligt ved toldboden i Helsingør heller ikke. Da fængerne i denne periode kan betegne sig som prinsen af Oraniens falkonerer, kan Christian IV vel heller ikke tillade sig at betragte dem som simple købmænd. Fangsten går formentlig direkte til Nederlandene. Fængerne skal højst betale "told og rettighed".

Frederik III (1648-70) lader i de allerførste år af sin regeringstid sin falkefænger fange i Norge "til sit eget behov". Men denne fremgangsmåde opgives hurtigt; han begynder at leje ud til udenlandske rangspersoners falkonerer, senere forpagtes hele den norske fangst til udenlandske konsortier for 400 Rdl årligt og eventuelt et par tertslø, og uden yderligere krav.

Selve bevillingsbrevene har i store træk samme form og indhold som de tidligere nævnte danske, dog er der et par ejendommeligheder. Vendingen "til fjelds og ved søsiden" antyder, at fangsten foregik både ved kysten og inde i landet. I 1630'erne (men ikke før) går fangstilladelse ofte på både høge og falke, i et enkelt tilfælde kun på hønsehøge (dvs. duehøge), nemlig 27.9.1654 ved Nordhassel i Lister len.

Steder og personer især før 1660

Til belysning af bevillingernes omfang og varighed og indehavernes navne er hovedindholdet vedrørende disse sager gengivet i bilag 5 i meget sammentrængt form. Lensinddelingen i Norge er antydet på kortet p. 30.

Der er nævnt nogle fangstpladser i bilag 5, men Jacobsen og Bø omtaler langt flere, og Barth har påvist rester af sådanne pladser, bl.a. af den, som blev beskrevet af Linné i 1734 [4].

Ofte har den enkelte falkefænger (eller gruppe af falkefængere) fået tildelt flere distrikter; i bilag 5 er sådanne bevillingsbreve gentaget ved hvert distrikt. Her angives også for hvert distrikt (eller len) en dato (brevets datering, se også bilag 2), eet eller flere bogstaver (falkefængerens navn(e)), evt. et tal (bevillingens varighed i år), samt evt. yderligere oplysninger.

Bevillingens begyndelse er somme tider datoen for brevet, til andre tider efterfølgende 1. januar.

Det fremgår, at falkefangst har været foretaget i alle norske hovedlen med undtagelse af Bahus, det nuværende svenske Bohuslen. Om alle underlen har været i brug er vanskeligere at afgøre; Jemtland og Herjedalen, der er underlen af Throndhjem len, nævnes aldrig i denne periode, men det var jo her det vigtige Rørosdistrikt lå.

Når Christian IV udsteder fangstbevillinger i Lapland i 1623, er det en provokation så alvorlig, som hvis kong Gustav II Adolf havde givet fangstilladelser i Skåne. Men i 1623 undervurderer Christian IV Sveriges styrke fatalt.

Agdesiden (med Nedenes, Mandal og Lister) og Stavanger er kontinuert dækket i tiden 1608-51, Bergenhus 1616-51; de øvrige har perioder uden fangsttilladelser, men selv det nordligste distrikt, Vardøhus, er dækket for 1614, 1619-30 og 1632-51.

Vi ved ikke om bevillingerne har været brugt i hvert enkelt tilfælde, og kan omvendt ikke udelukke, at nogle af de udækkede perioder skyldes tabte brevkopier eller forsømmelser i kancelliet.

Men der er gennem hundrede år breve med klager over ulovlig falkefangst og ulovligt opkøb, med krav om erstatninger til lovlige falkefængere, der på den ene eller den anden måde har lidt tab eller er blevet forulempet. Disse klager og krav viser, at der er en falkefængervirkelighed deroppe i Norge; der er folk, som søger at drive en lovlig næring ved at udnytte de givne bevillinger, og der er andre, der søger at omgå bestemmelserne, eller bestemmelserne er uklare. (7.4.1560, 11.7.1582, 15.4.1607, 11.10.1607, 17.5.1637, 26.3.1642, 24.10.1643, 6.5.1648, 5.4.1650, 1.9.1651, 30.6.1660).

Listen over de personer, der har fået licens, er kun på 18, se bilag 5. Til disse kunne føjes de tjenere og fuldmægtige, som har arbejdet for dem, men dem har vi ikke tal eller navne på. Lidt uden for falkefængeriet kan nævnes Michael Zeiger, hertugen af Sachsens tjener, som pr. 24.4.1606 får tilladelse til at købe falke til sin herre; endvidere Christian Heinrichs, der d. 23.9.1632 får pas til at drage til Throndhjem og tilbage med falke til sin herre, den udvalgte prins Christian, samt Johan de Gier, der på anmodning af dronningen af Bøhmen (niece til Chr. IV) har fået lov til at fange falke og høge i Norge (hvilket ikke direkte fremgår af brevkopierne), men som 29.5.1638 får denne tilladelse trukket tilbage.

En meget stor del af licenshaverne til norsk fangst i denne periode kan identificeres nøjere; deres bopæl kan være angivet i brevene (borger udi Oslo, udi Haag, udi Helsingør), eller navnet på deres herre er oplyst. Endelig kan yderligere data om flere af nederlænderne findes i van Oorschots bog.

På denne måde kan de 18 falkefængere grupperes som følger: 2 norske gårdejere, 1 Osloborger, 1 englænder (omend med norsk klingende navn), 9 nederlændere (1 admiral, 1 ved Braunschweig-Lüneburg og 7 ved Oranien), 1 Helsingørborger (med nederlandsk navn), og 4 ubestemte (AM, HO, LF, SP).

Hovedparten af disse licenshavere nyder kun deres bevilling i få år og for et enkelt eller få distrikter, enten fordi bevillingen lyder sådan, eller fordi de efter ret kort tid overtales eller købes ud af familien Verbruggen, der med tiden oparbejder eneret på livstid på norsk falkefangst.

Familien Verbruggen (1561?)-1603-1651

De tre brødre Peter, Walter og Johan Verbruggen, alle i prins Mouritz af Oraniens tjeneste, begynder beskedent i 1603 med tilladelse for Lister og Mandal, men i løbet af de næste 15 år vokser territoriet til Oslo, Stavanger og Bergen len. Walter dør før 1619, og Peter og Johan deler områderne mellem sig, der hurtigt også omfatter Throndhjem og Nordlandene. Johans søn Villum kommer ind i arbejdet i 1623, onkel Peter dør i 1634, og 9.5.1639 opnår Johan og Villum livsvarig bevilling for 6 hovedlen, kun Vardøhus må de overlade til Henrik de Gier, en anden oranisk falkefænger.

Men inden det kommer til denne ordening, går der 2 år med bevillinger, tilbagekaldelser af bevillinger, og genbevillinger, hvor de oraniske falkefængere Johan og Villum strider mod Henrik de Gier. At en sådan strid mellem prinsen af Oraniens tjenere kan få lov at løbe løbsk uden indgreb fra deres herre, skyldes bl.a., at den ene part ikke længere for alvor er i tjeneste hos prinsen af Oranien. Johan og Villum er gået i kom-

pagniskab med købmandsfamilien Momm, der fanger falke på Island, og med mellemrum er dette samarbejde ved at revne. Momm vil have Island for sig selv.

Verbruggerne må da klamre sig til deres tidligere norske privilegier. Men medvirkende til striden må også være prinsen af Oraniens interesse i at have en finger med i spillet.

Johan er ikke tilfreds med kong Christian IV's tilsagn af 17.5.1637 om, at sønnen Villum får arveret til den norske fangst. Han må også sikre sig i den næste konges tid og anmoder derfor den udvalgte prins Christian om bekræftelse på kongens løfte, og får da også en sådan d. 13.7.1637 med brev fra prinsen.

Endnu d. 6.6.1640 stadfæstes Verbruggernes livsvarige privilegier af Christian IV, bl.a. med den begrundelse, at familien Verbruggen allerede har nydt privilegierne i over 80 år. Her må det bemærkes, at brevbøgerne ikke kender til nogen Verbruggen før 1603, men muligheden kan vel ikke udelukkes, at den per 18.4.1561 omtalte Laurits Falkener var en Verbruggen.

Johan døde 1643, og Villum Verbruggen var nu enejer af licensen. Men den udvalgte prins døde i 1647, og Christian IV i 1648. Verbruggerne havde ikke taget den nye regent, Frederik III, i ed. Ganske vist anerkendte Frederik III i brev af 6.5.1648 sin faders "høilovlig Ihukommelse" løfte til Villum, men så nævnes Villum Verbruggen ikke mere i Norske Rigsregistranter.

Det nye navn var Hybert Om(b)s, som fik fangstbevilling 6.5. og 21.7.1648 til visse pladser i Lister len til kongens "eget behov". Hans klager over fortræd gav anledning til ny kgl. skrivelse af 5.4.1650. Den 17.8.1651 og 25.11.1654 fik Oms bevilget eneret til fangst i hele Norge (i tiden 1652-58) mod at yde 400 Rdl årligt. Der tales nu ikke længere om fangst til Frederik III i Norge. Kongen er til gengæld begyndt at sende "sin falkefænger" til Island.

5.4.1659 bevilgedes admiral Jacob Obdam eneret til falkefangst i Throndhjem len for 2 år. Det var admiral Obdam, der med en hollandsk flåde vandt over den svenske sømagt i slaget i Øresund d. 29.10.1658. Hollænderne kunne derefter undsætte det belejrede København, hvilket uden tvivl medvirkede til, at København kunne slå det svenske stormløb tilbage natten til d. 11.2.1659.

1.9.1660, få uger før statsomvæltningen, udlejede Frederik III eneretten til al falkefangst i Norge til sin svogers falkoner for 3 år mod en ydelse på 400 Rdl årlig. (Svogeren var hertug af Braunschweig-Lüneburg).

Perioden 1660-1810

Under enevælden fortsatte tilladelserne til fangst til udenlandske fyrsters eget brug, men efterhånden blev forpagtningen af fangstrettighederne for hele Norge den foretrukne metode.

I den første gruppe finder vi igen hertugerne af Braunschweig-Lüneburg i årene 1665-80, tillige med Wilhelm III af Oranien. Også kejserens folk får tilladelser i 1671. "Disse tilladelser gjaldt for flere eller færre Steder, snart udelukkende Andre, snart i Forbindelse med lignende, som allerede var forundte andre Begunstigede" [5].

Forpagtningsafgiften var i begyndelsen 400 Rdl om året samt to tertslar at aflevere i København. Senere blev forpagtningen bortauktioneret. Udviklingen i forpagtningsafgiften fremgår af følgende tabel. Årsagerne til denne udvikling er nok en kombination af variation i efterspørgslen, konkurrerende fangst af gerfalke på Island, Kola-halvøen og i Mellem- og Nordsverige. Jacobsen kunne ikke finde spor af falkefangst i Norge efter 1783 [5].

	Tidsbegr	Årlig afgift Rdl	Forpagter
1651,54, 60	3-årig	400	H. Oms
1686 - 1718	?	500 - 550	Brabantere
1718 - 1724	6 ?	600	Wibe/Weiberg
1724 - 1730	6 ?	720	Reventlov/ Verhagen
1730 - 1733	?	600	Verhagen
1733 - 1739	?	350	Verhagen
1739 - 1772	5	200 - 100	Verhagen/ Rombens
1774 - 1775			ingen [6]
1782		30	Verhuven
1783		50	Verhuven

Verhagen og Verhuven var falkonermestre og Rombens falkonersvend i det kongelige danske falkoneri på Frederiksberg, Reventlov var overjægermester.

Det må formodes, at forpagteren videreforgav fangsten til flere falkefængere, antagelig fra Valkenswaard, der efter endt arbejde frit kunne drage til Nederlandenes fuglemarkeder med deres fangst.

Der var fangstpladser over hele Norge, men måske især i den centrale del, ved Røros, Dovre, Tydal, Oppdal, Gudbrandsdal [7]. Fra 1774, altså ved den tid da falkefangsten i Norge var ved at ophøre, har vi et notat om, at der var 5 hytter ved Røros, 5 ved Oppdal og 8 ved Lister og andre steder [8].

Det bortforpagtede fængereri kompliceredes af, at hoffet hyppigt gav andre fyrsters falkefængere tilladelse til at fange i Norge til fyrsternes eget behov, således endnu i 1716 og 1717 [9]. Endvidere kunne der opstå vanskeligheder med falkefængere, der opgav at have opereret i Sverige, og som rejste gennem Norge. I 1728 måtte en sådan transitrejsende sværge på, at hans falke var fanget i Sverige til den franske konge, men det viste sig senere, at i alt fald den sidste del af eden var falsk [9].

I falkonermesterens norske forpagtningskontrakt af 21.5.1740 hedder det, at fængere fra Sverige ikke må passere Norge med deres grej og fangst. Da en gruppe fængere fra Ansbach i 1747 passerede Sydnorge med 24 falke, lod Verhagen dem derfor anholde og beslaglagde fangsten. Men da markgreven klagede, desavouerede hoffet falkonermesteren og ydede ansbacherne erstatning [9,10].

Endelig kan man få mistanke om, at en del af den fangst, der blev betegnet som svensk, og som blev transporteret ud gennem Sverige, kunne stamme fra norske grænsedistrikter.

Fangere fra Nordnorge har utvivlsomt på samme måde kunnet snyltegæste i svensk Lapland.

Vildfang eller redeunger

At nederlændernes teknik var udviklet til fangst af flyvefalke, vildfang, blev påvist i kap. 1. At en variant af den metode blev anvendt i Norge, fremgår af arkæologiske fund og vidnesbyrd fra samtiden, bl.a. af Linné (1734). Linné oplyste, at de nederlandske fængere kom til Norge omkring St. Jacobs dag (25. juli) og rejste hjem til Nederlandene med fangsten omkring Bartholomæus dag (24. aug.) [11].

I Frederik II's tid blev metoden stadfæstet, som bl.a. udtrykt i følgende to skrivelser:

15.6.1560. (Til lensmand Christiern Munk): "... at du lader alvorligen forbyde, at ingen enten indlændiske eller udlændiske udtage nogen unge falke af redet, og når du det så forbudet har overalt dit len, at du da siden lader have flittigt indseende med, at dermed ikke imod gøres, på det at vore og kronens falkelejer ikke skulle blive øde."

18.4.1561. København. Åbent brev om, at brevviseren Laurits Falkener kan nyde de nordenfjeldske falkelejer i Norge: " ... Og skal han ikke selv tage eller ved nogen anden lade tage nogle unge falke af redet, dog skal han mæ lade nedtage nogle slette falke til lokfalke og ikke flere, end han som lokfalke behov har ..."

Vandrefalkeunger måtte altså gerne, under visse omstændigheder, udtages af rederne. Sandsynligvis er det sådanne falkeunger, der tænkes på i to meget senere breve:

15.4.1607. København. "C. IV. G. a. v. Bydendes vore Fogder, Embedsmænd og alle andre, for.ne Hans Glasmester hender for at komme, at I Bønderne, hos hvilke for.ne Falkeunger ere fangelige, tilholde, at de dennem ikke til andre end til for.ne Hans Glasmester afhænde, ei gjørendes hannem paa for.ne Falkefang (indtil vi anderledes derom forordne) Hinder udi nogen Maade, eftersom for.vet staar under vor Hyldest og Naade. "

11.7.1607. København. "Menige Bønder over Jæderen, Mandal og Lister Len finge brev, ikke at maa afhænde enten Falkeunger eller gamle og unge Falke uden til Grev Morits (af Nassau's) Udskikkede, indtil paa videre Besked, med Erindring til Lensmanden over for.ne Lene, at han over dem, derimod gjøre, ernstlig lader straffe."

I en del af de følgende norske (og islandske) bevillinger bruges udtrykket at fange "unge og gamle" falke, fx 13.5.1608, 30.3.1619, 10.1.1632, 9.3.1637 og 10.5.1639. Men falkeunger omtales ikke mere.

I begyndelsen af 1700-tallet har nogle af de indfødte fængere lært at fange flyvefalke. Nogle steder får de endda lov til at benytte de brabantiske fængeres udstyr under disses fravær, og der træffes aftaler om deling af indtægterne; i Lister har de fanget falke før falkonererne ankommer [12].

Ikke overraskende kommer forpagterne på den tanke, at man, ligesom på Island, kan basere mere af fangsten på de indfødte. I 1721 henvender man sig til de indfødte fængere i Rauland og foreslår dem at levere deres fangst i Oslo; men man får det svar, at vel kan man fange falke, men man forstår sig ikke på at holde liv i dem og transportere dem i længere tid [13].

De arter, der blev taget i Norge, var gerfalk, vandrefalk og duehøg. Det var helt sikkert gerfalke, den norske fangst hyppigst var rettet imod; fangststederne var placeret inde i landet på fjeldheder, hvor gerfalkene, også sæsonens udflyjende unger, strejfede omkring i juli-august. Vandrefalke ved yngle-territorierne nær kysterne og på træk i Syd Norge blev også fanget. Duehøge var vel i 1700-tallet af mindre interesse.

Da falkefangsten i Norge var på sit højeste (i begyndelsen af 1700-tallet?), drog ca. 20 falkonerer fra Valkenswaard årligt til Norge og hjembragte 100-160 falke [14]. Disse var formentlig overvejende gerfalke.

Digression til Sverige

Det er rimeligt at beskæftige sig en lille smule med falkefangsten i Sverige, selv om den danske konge intet havde at skulle sige der. Grænserne mellem Norge og Sverige, også efter overgivelsen af Jämtland og Härjedalen i 1645, kunne stadig diskuteres og justeres langt ind i 1700-tallet, og falkelejerne i Halland og Skåne blev stadig benyttet af falkefængere, undertiden med forbindelse til Falkonergården på Frederiksberg, langt op i 1700-tallet.

De eneste svenske kilder, jeg er stødt på, er Nilsson 1835 og Tilander 1964, som dog mest henholder sig til Bø 1962. Nogle breve fra Falkonergården er også relevante.

I 1613 får Anders Grip tilladelse til falkefangst over hele Sverige, og på samme tid fanges falke på Öland på den svenske kronens regning [15].

Omkring 1680-90 klager en falkefænger på norsk grund, Jacob Hendrichsen, formentlig nederlænder, over en nordmand, Morten Petersen i Tydal, som i hans område ulovligt fanger falke og afhænder dem til en falkefænger på svensk grund [16].

Som nævnt passerede en gruppe fængere fra Ansbach i 1747 Sydnorge med 24 falke, angiveligt fra Sverige [9,10].

I 1757 hjemfører en falkefænger fra Ansbach 6-7 falke fra den vestlige Herjedal [17].

18.9.1760 anmodes om pas til Sverige for drengen Wilhelm Smidth fra Falkonergården. Han skal hente vandrefalke i Skåne hos de kurbayeriske falkonerer "die sie nicht brauchen".

3.10.1761 anføres i en avis, at 6 falkonerer fra Ansbach er rejst gennem Linköping (i Östergötland) med 44 falke fanget på fjeldet mellem Jemtland og Norge. De blev båret på små båre af 4 karle, og det fortælles, at de fortærede en okse om ugen [18,19].

I 1815 beretter en gammel mand om tyske falkonerer, der i hans barndom (1760'erne?) indfandt sig ved Falkenberg og ved Strandgården nær Halmstad. De såkaldte "blåfødder" var særligt eftertragtede [20].

I 1768 har kejserens overjægmester St. Julien forespurgt hos overjægmester Gram, om "gierstykker" kan erhverves. Gram har ladet spørgsmålet gå videre til falkonermester Verhuvén, der i breve af 4.10. og 11.10.1768 oplyser, at gierstykker er gerfalke fanget i Norge eller Skåne, og at den forrige markgreve af Ansbach lod gerfalke fange i Skåne [21].

I 1779 har falkonermester Verhuvén fået henvendelse fra kejserhoffet om at hjælpe med at skaffe "gerstykker" fra Sverige. Han anmoder derfor om pas til to drenge fra Falkonergården, så de kan rejse til Sverige (Skåne nævnes ikke), og erhverve gerfalke til kejseren, og samtidig fange vandrefalke til den danske konge. Han oplyser, at årsagen til denne usædvanlige fremgangsmåde er krigen (den bayeriske arvefølgekrig 1778-79, som forhindrer normal transport af falke fra Nederlandene til Wien?) [22].

Den omtalte "forrige markgreve af Ansbach" var Carl Wilhelm Friedrich von Brandenburg-Ansbach, 1712-57, gift med Preusserkongens søster, dog separeret fra 1734. Han var den mest rabiante falkejæger i 1700-tallet. Han drev sit lille fyrstendømme i økonomisk ruin på grund af sin falkejagt. Da han ikke kunne få tilstrækkeligt med brabantiske falkonerer, lod han uddanne indfødte tyskere. Efterfølgeren var ikke interesseret i falkoneri, så en del falkonerer blev arbejdsløse [23]. Det er måske nogle af dem, der dukker op i Linköping i 1761.

Et anonymt skrift "Ansbacher Beizbuchlein" fra den tid, og formentlig lige så vel orienteret som falkonererne ved Ansbach, oplyser, at islandske falke kun kan erhverves ved den danske konges falkonerer. Om gerfalke ved man, at de fanges i "svensk Norge og Lapland". Man kan også fange dem i Sverige, men "kun få i Skåne, da de kun flyver væk, når der er meget sne i Norge" [24].

Disse informationer er hvad man kan kalde kildematerialet til myterne om, at det var tyske falkonerer, der fangede i Sverige, ikke nederlandske som i Norge, og at man kunne fange gerfalke i Skåne.

Den første påstand, som stammer fra Bø [25], holder ikke. Ganske vist gæstede falkonerer fra tyske hoffer Sverige i 1700-tallet, men hovedstammen af disse fagfolk var brabantere.

Forestillingen om fangst af gerfalke i Skåne skyldes ikke mindst Jacobsen [26]. Han oplyser, til dels med Verhuvén's breve som hjemmel, at kurbayererne, ansbacherne og de kejserlige "lod fange gerfalke" i Skåne, men strengt taget ved vi ikke andet, end at de sendte, eller anmodede om at få sendt, nogle falkefængere til Sverige, muligvis

Skåne. I eet af tilfældene (18.9.1760) oplyses, at de fik for mange vandrefalke, men der siges intet om, at de fik gerfalke.

Som nævnt siger Ansbacher Beizbuchlein'en, at gerfalke ikke var almindelige i Skåne [24].

Men forestillingen om, at man i Sydskandinavien kunne fange gerfalke, eksisterede jo allerede i 1500-tallet, måske før, da det jo indgik i mange af licenserne, at fængerne i Danmark-Halland-Skåne skulle præsentere deres fangst af navnlig gerfalke for den danske konge. Det kan have været ren ønsketænkning.

Kort over Norge

